

אבן אל-ביטאר – חוקר צמחי אש-שאם

זהר עמר

ידועה לכול פעילותו של אבן אל-ביטאר בחקירת הצמחים ושימושם הרפואי בימי-הביניים.¹ אך כמעט אינה מוכרת תרומתו להכרת צמחי סוריה וארץ-ישראל בימיו, ובכך אעסוק בקצרה במאמר זה.

אבו מוחמד עבד אללה בן אחמד אבן אל-ביטאר, אל-מאלקי,² נולד בשנת 1197 בקירוב במלגה אשר בדרום ספרד. בנעוריו הוא רכש השכלה במיוחד במקצועות הבוטניקה והרפואה. אחד ממוריו המובהקים היה אבו אל-עבאס אנ-נבאתי, אשר יחד עמו נהג לאסוף צמחים באזור סיוויליה. בשנת 1219, בהיותו כבן עשרים שנה, יצא אבן אל-ביטאר למסע לימודים ארוך בארצות שונות בצפון אפריקה, ביוון ובאסיה הקטנה. באותן ארצות השתלם במקצועות הרפואה והבוטניקה אצל טובי הרופאים והעשבונאים, וזאת תוך כדי לימוד מעשי והכרה בלתי אמצעית של הצמחים בשטח. בכל ארצות מסעותיו נהג אבן אל-ביטאר ללקט צמחים ולאסוף ספרי רפואה. בסוף מסעו הגיע למצרים, ושימש שם בחצרו של השליט האיובי אל-כאמל בן אל-עאדל כרופאו הראשי של הסולטאן וכממונה ראשי על העשבונאים ועל בעלי הדוכנים לממכר תרופות וייצורן. בשנת 1240, כשנתיים לאחר מותו של אל-כאמל, העתיק אבן אל-ביטאר את מקום מושבו ממצרים לדמשק ושם המשיך לשאת במשרתו אצל אתרוך השליטים האיובים, אצ-צאלח נג'ם אד-דין איוב, בנו בכורו של אל-מלך אל-כאמל. במסגרת עבודתו אצל השליטים האיובים העמיק אבן אל-ביטאר את ידיעותיו במחקר הצמחים שבאזור סוריה רבתי (אש-שאם) ומצרים. המפורסם ביותר מבין תלמידיו וידידיו היה אבן אבי אציבעה, אשר כתב חיבור חשוב על תולדות הרפואה. בספרו כותב אציבעה שהוא פגש את אבן אל-ביטאר לראשונה בדמשק בשנת 1235 ושם הוא גם נפטר בשנת 1248.³

את תיאוריו של אבן אל-ביטאר יש לראות גם על רקע המציאות ההיסטורית בימיו. אבן אל-ביטאר הזכיר פעמים אחדות בחיבורו את 'רופאי אש-שאם', דבר המלמדנו על היותו של ענף הרפואה הסורית מוסד מוכר ומקובל, בעל מסורת מקומית ייחודית. בענף הרפואה הימי-ביניימית היו ידועות אסכולות ריפוי שונות, וביניהן מורשת הרפואה הסורית. רמתה של הרפואה הסורית

1 ביבליוגרפיה על אבן אל-ביטאר, ראה: F. Wüstenfeld, *Geschichte der arabischen Ärzte und Naturforscher*, Göttingen 1849, pp. 130-131, No. 231; C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*, I, Leiden 1937, pp. 896-897, No. 492; *EP*, III, p. 366. סיקנברגר מחקר על צמחי מצרים הנזכרים אצל אבן אל-ביטאר, ראה: E. Sickenberger, *Les plantes égyptiennes d'Ibn El Beithar*, Le Caire 1890.

2 על הביוגרפיה של אבן אל-ביטאר ראה: אבן אבי אציבעה, עיון אל-אנבאא פי טבקאת אל-אטבאא, ביירות 1965, עמ' 601-602; אחמד בן מוחמד את-הלמסאני אל-מקרי, נפת' אט-טיב, ב, ביירות (ללא ציון תאריך), עמ' 691-692.

3 אבן אבי אציבעה (שם), עמ' 601.

היתה כה גבוהה, עד כי בתקופה הצלבנית התלונן הכרוניקאי ויליאם מצור על כך שהצלבנים במזרח בוים לדרך הריפוי הלטינית ומעדיפים את שיטות הריפוי של היהודים, השומרונים, הסורים והמוסלמים.⁴ מדע הרפואה, שהיה בעל משקל ניכר בכל המזרח הקרוב לאורך כל תקופת ימי הביניים, הגיע לשיאו בתקופה האיובית, בעיקר בימי שלטונו של צאלח א-דין (1174-1193) ויורשיו. בחלק ניכר מהתקופה האיובית עבר המרכז השלטוני לדמשק, עובדה אשר השפיעה רבות גם על התפתחות הרפואה בסוריה רבתי מעצם הפיכתה למרכז רפואי חשוב. בפקודת השליטים האיובים נבנו בתי-חולים רבים באזורנו, ובעידודם הוזמנו רופאים בעלי שם לשרת בהם ואת אנשי חצר המלוכה.⁵ ידועים גם כמה רופאים ארץ-ישראליים ששירתו הן את מלכי הצלבנים והן את השליטים האיובים.⁶ מדע הרפואה הפך להיות ענף משגשג ומפותח ובעל משקל כלכלי גבוה. לימוד רפואה והשימוש המעשי בה כבשו מקום נרחב אף בקרב האוכלוסייה העממית. תקופת פריחה זו התאפיינה גם כריבוי חיבורי הרפואה שנכתבו בה. אזורנו הפך אפוא למוקד ללימודי רפואה, שמשך משכילים גם ממקומות מרוחקים יותר.⁷

'הקובץ על התרופות הנפרדות'

במהלך שנות עבודתו כממלכה האיובית כינס אבן אל-ביטאר את מחקריו במספר חיבורים, ואלה הקנו לו ברבים את יוקרתו ותהילתו. בספרות הביוגרפית המוסלמית נחשב אבן אל-ביטאר יחיד בדורו בהכרת הצמחים, ועל מפעלו הספרותי אמרו שהגיעה בו אל שיאה ידיעת הצמחים ותיאוריהם ומקומותיהם ותועלתיהם.⁸ המפורסם מבין חיבוריו הוא 'הקובץ על התרופות הנפרדות והמזונות (אל-ג'אמע למפרדאת אל-אדוויה ואל-אע'דיה)', אשר נכתב בפקודת השליט אצ-צאלח נג'ם א-דין איוב בשנים 1240-1248. עיקר מחקרנו יעסוק בחיבור זה.⁹

- 4 R.B.C. Huygens (ed.), *Guillaume de Tyr: Chronique (CCCM, Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis 63A)*. Turnholt 1986, XVIII, 34, p. 859
- 5 מחקר ממצה על הרופאים בימי שלטונו של צאלח א-דין, ראה: S. Jadon, 'The Physicians of Syria during the Reign of Salah Al-Din 570-589 A.H. 1174-1193 A.D.', *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 25 (1970), pp. 323-340. סיכום הידיעות על מוסד 'בתי-החולים' בעולם האיסלאם ראה: S. Hamarneh, 'Development of Hospitals in Islam', *ibid.*, 17 (1962), pp. 366-384. ובמיוחד ראה שם עמ' 371-373 על מרכזי הרפואה שנבנו בארץ-ישראל ובסוריה רבתי בכלל.
- 6 C. Cahen, 'Indigènes et croisés: Quelques mots à propos d'un médecin d'Amaury et de Saladin', *Syria*, 15 (1934), pp. 351-360; E. Kohlberg & B.Z. Kedar, 'A Melkite Physician in Frankish Jerusalem and Ayyubid Damascus: Muwaffaq al-Din Yakub b. Siqlab', *AAS*, 22 (1988), pp. 113-126; B. Lewis, 'Maimonides, Lionheart, and Saladin', *Eretz-Israel*, 7 (1964), pp. 70-75
- 7 על תופעת הגירת רופאים מאזורים שונים בעולם לסוריה רבתי ראה: אבראהים בן מרואד, 'בחות' פיתאריח' אט-טב ואצ-צידלי ענד אל-ערב, ביירות 1991, עמ' 228-231.
- 8 אבן אבי אצבעה (לעיל, הערה 2), עמ' 601; אלמקרי (שם), עמ' 691-692.
- 9 אבן אל-ביטאר, אל-ג'אמע למפרדאת אל-אדוויה ואל-אע'דיה, בולאק 1875 [להלן: אבן אל-ביטאר]. לתרגום לגרמנית ראה: J. Sontheimer, *Grosse Zusammenstellung über die Kräfte der bekannten einfachen Heil- und Nahrungsmittel*, I-II, Stuttgart 1840-1842; L. Leclerc, *Traité des simples par d'ibn Beithar*, I-III, Paris 1877-1881 [להלן: להקלרק]. מהדורת צילום של תרגום זה פרסם סימון זקרי (S. Zakri) בפרס בשנת 1987. במהדורה זו נוסף מבוא ביבליוגרפי נרחב על יצירתו של אבן אל-ביטאר. להקלרק ממספר את הערכים המופיעים בחיבורו של אבן אל-ביטאר בסדר האלפבית, כפי שהם מופיעים במקור. מספור זה מקובל עד היום במחקר. למהדורה חדשה של החיבור ראה: מוחמד אל-ערבי אל-חטאבי, נתקיה מפרדאת אבן אל-ביטאר אל-עשאב אל-מאלקי מן כתאב אל-ג'אמע, ביירות 1990. ראה עוד:

בספרו של אבן אל-ביטאר מובאים כאלף וארבע מאות ערכים רפואיים, רובם מעולם הצומח ומיעוטם מעולם החי והמחצבים. חלק ניכר מהרפואות הנזכרות בו לא היו ידועות עד אז. הספר ערוך בצורה נוחה לשימוש, בערכים הממוינים בסדר האלפבית. במקרים רבים, כאשר לתרופה מסוימת יש כינוי נרדף, מפנה המחבר בערכה לערך או לערכים נוספים בספרו. לצורך הגייה נכונה של המונחים אבן אל-ביטאר אף מציין לפעמים את סימני הניקוד המקובלים בערבית (דמה, פתחה וכסרה).

מקורותיו של אבן אל-ביטאר הם רבים ומגוונים. הוא כינס בחיבורו כמעט את כל המידע השימושי במדע הבוטניקה הרפואית עד ימיו. מבחינת היקף החומר, איכותו וחשיבותו ניתן להשוות את חיבורו רק לקודקס הצמחים של דיוסקורידס (המאה הראשונה לספירה), אשר בימיו הביניים המשיך להיות מקור חשוב לרופאים ולרוקחים במזרח ובמערב. אולם ההשוואה ביניהם היא מהותית יותר. חיבורו של דיוסקורידס שימש לאבן אל-ביטאר כמורה דרך ראשון וכפוסק אחרון. השפעתו של חוקר רומי זה ניכרת רבות בכתיבתו של אבן אל-ביטאר. במקרים רבים הוא מתחקה אחר תיאורי דיוסקורידס, מנסה לחדשם ולאמתם. אבן אבי אציבעה מעיד שהוא ליווה את אבן אל-ביטאר בסוירים הבוטניים שערך באזור דמשק. במהלך סיורים אלה הם דנו בתרגום שמות הרפואות שמובאים אצל דיוסקורידס ואצל סופרים אחרים,¹⁰ מלאכת תרגום זו סוכמה על-ידי אבן אל-ביטאר בחיבור שנקרא 'תפסיר כתאב דיאסקורידוס' (פירוש חבור דיוסקורידס).¹¹

אבן אל-ביטאר הביא ביצירתו מידע מחיבורים שונים הדנים בידיעת התרופות ובדרך כלל הדברים הובאו בשם אומרם. מלבד דיוסקורידס נזכיר כאן רק חלק קטן ממקורותיו העיקריים: גלינוס, ספר החקלאות הנבטית לאבן וחשיה, חנין בן אסחאק, אבו חניפה אד-דינורי, אר-ראזי, אסחאק אל-אסראילי (יצחק הישראלי), אבן סינא, ע'אפקי ואחרים. בקיבוץ מקורות אלה אבן אל-ביטאר הנציח וסיכם למעשה את תורת הרפואה הכתובה לדורותיה, למן התרבויות הקדומות, היוונית, הרומית, הפרסית והסורית, ועד מדע הרפואה החדש שהתפתח בעולם הערבי לאחר כיבוש האיסלאם. במלאכת כינוס זאת מזכיר אבן אל-ביטאר מחברי ספרים שנשכחו ומידע רב מחיבורים שבחלקם אינם בידינו כיום. אחת הדוגמאות לכך היא ציטוט קטעים מיצירתו של מוחמד בן אחמד את-תמימי, רופא ירושלמי בן המאה העשירית. מבין חיבוריו של את-תמימי, שברובם אבדו, מצוטט פעמים רבות הספר 'אל-מרשד' ('המדריך'), שכלל ידיעות חשובות על הצמחים ועל החומרים אשר שימשו להכנת תרופות בארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה.¹² דוגמה אחרת היא אזכור קטעים מתוך החיבור 'רחלה' ('מסע') אשר כתב מורו של אבן אל-ביטאר אבו אל-עבאס (מת בשנת 1239), הידוע בשם 'אני-נבאתי' ('העשבונאי'). אבו אל-

מראד (לעיל, הערה 7), עמ' 251-254, 281-287. חיבורו של אבן אל-ביטאר נכלל למעשה בז'אנר ספרותי נפוץ בימי הביניים במערב ובכלל. סקירה נרחבת על ספרות זו ראה: מוחמד אל-ערבי אל-ח'טאבי, אל-אע'דייה ואל-אדויה ענד מולפי אל-ערב אל-אסלאמי, ביירות 1990. על מובאות נוספות מחיבורו של אבן אל-ביטאר הנמצאות עדיין בכתב-יד ולא נכללו במהדורות המודפסות, ראה למשל בענין החבוש: R. Degen, 'Al-Safarjal — A Marginal Note to Ibn al-Baytar, Kitab al-jami li-mufradat al-adwiya wal-aghdhia', *Journal for the History of Arabic Science*, 2 (1978), pp. 141-148

10 אבן אבי אציבעה (לעיל, הערה 2), עמ' 601.

11 אבן אל-ביטאר, תפסיר כתאב דיאסקורידוס, ביירות 1989.

12 על את-תמימי ראה: אבן אבי אציבעה (לעיל, הערה 2), עמ' 546-548. כותב מאמר זה כתב מאמר (שעדיין לא פורסם) בשם 'מחצבים וצמחים כמקור לתרופות בארץ-ישראל וסוריה במאה העשירית לפי חיבורו של אל-תמימי'.

עבאס סייר באזורנו ותיעד בחיבורו גם את צמחיית ארץ-ישראל.¹³ חומר זה כולל מידע ריאלי חשוב, שכאמור שרד רק הודות לכך שהוא נזכר על-ידי אבן אל-ביטאר ועל-ידי סופרים אחרים מתקופת ימי-הביניים.

נדמה כי המעלה העיקרית של חיבורו של אבן אל-ביטאר היא הידיעות העצמאיות שהוא מביא, פרי מחקריו האישיים. אבן אל-ביטאר מציין את הערותיו בתחילת כל ערך ופעמים בתוך הטקסט, תוך כדי התייחסות לדברי קודמיו. הוא מבקר את דבריהם ולעתים משלים ומוסיף עליהם מתצפיותיו ומנסיונו האישי. מתוך הערותיו ניתן ללמוד על גישתו המעשית, המתאימה לכלל נפש. רוחב ידיעותיו ונסיונו הרב אפשרו לו לערוך מזיגה ומחקר השוואתי בין המקורות השונים בחתך רבת-קופתו ובמרחב הגאוגרפי שבין מזרח למערב.

כינויי צמחים ושימושם בסוריה ובארץ-ישראל

בספרות המוסלמית, בעיקר מתקופת ימי-הביניים המאוחרים, המונח 'אש-שאם' מהווה שם כולל לסוריה רבתי מבלי שנוכל להבחין בין אזורים המשנה המשתייכים לארץ-ישראל.¹⁴ בתיאוריו מזכיר אבן אל-ביטאר ארצות ומקומות רבים ובהם את אזור 'אש-שאם', אך לעתים הוא מזכיר במפורש שמות אזורים ומקומות בארץ-ישראל. באזורים הנכללים במרחב 'אש-שאם' נזכרים לעתים הרי ביירות, עבר הירדן המזרחי ובקעת הירדן ('ע'ור'), אזור השומרון ('ג'בל נאבלס'), יהודה ('ג'בל בית אל-מקדס') ואזור מישור החוף. המקומות שהזכיר אבן אל-ביטאר מציינים לעתים גם את המרחב המקיף אותם. בין המקומות נזכרים דמשק, בעל-בכ, כיירות, חוף ימת טבריה, בקעת הירדן, עמאן, שובך, ירושלים, שכם, חברון, עזה, דארון ('דיר אל-בלח') ואף אתרים קטנים יותר, שבחלקם טרם זוהו בוודאות. בין המקומות הללו ניתן למנות את באבל אס-סוק במעלה ואדי ברדה, כפר סלואן (בלבנון), עלמין אל-עלמא (דרומית לגשר בנות יעקב), קצר עפראא (ליד נוה שבחורן), תל ת'עלב, גשר צנברה (ליד הכנרת), מג'דל יאבא (מגדל צדק), קבר כלבה וחסי שבדרום הארץ.

אופי התיאורים ומגוון האתרים שמזכיר אבן אל-ביטאר מעידים שהוא הכיר היטב את טבעה של הארץ ואת צמחייתה, מתוך היכרות אישית קרובה שנקנתה במהלך סיוריו בארץ לצורך מחקריו. בחיבורו מופיע מידע רב על צמחי הבר והתרבות שגדלו בארץ וכן על מיני סמים שהופקו מצמחים שגדלו מחוץ לתחומי סוריה-רבתי. אבן אל-ביטאר הזכיר פעמים אחדות צמחים מאזור לבנון. ממקורות מאוחרים יותר אנו מקבלים אישור לכך שהר הלבנון היה מפורסם מאוד בקרב הרופאים כמקור חשוב להשגת צמחי רפואה.¹⁵ אין ספק כי חלק מהצמחים אשר היו בשימוש

13 סקירה ראשונה בנושא זה ראה מאמרי, 'אבו אלעבאס אלנבאתי — עשכונאי אנדלוסי בארץ-ישראל האיובית', אריאל, 100 (תשנ"ד), עמ' 235-239.

14 במקורות היהודיים המונח 'אש-שאם' מייחד לרוב רק את ארץ-ישראל, ראה: W. Bacher, 'Scham (שאם) Als Name Palästina's', *JQR*, 18 (1906), pp. 564-565.

15 אד-דמשקי, נח'בת אדידהר פי עגיאיב אל-בר ואל-בחר, מהדורת מרן (Mehren), לייפציג 1923, עמ' 199-200. דמשקי מונה שם צמחי רפואה מאזור הר הלבנון ואשר את חלקם הזכיר אבן אל-ביטאר בחיבוריו. על צמחי הרפואה שבהר הלבנון כתב גם מרטין באומגרטן בשנת 1507, ראה: *The Travels of Martin Baumgarten: A Nobleman of Germany through Egypt, Arabia, Palestine and Syria*, London 1704, p. 485; וכן: ר' יוסף סופר מצפת בשנת 1762, ראה: א' יערי, אגרות ארץ ישראל, תל-אביב תש"ג, עמ' 296.

תושבי סוריה רבתי ובהם תבלינים אקוטיים, כגון אגוז מוסקט, יובאו לאזורנו כסתורות מעבר ('טרנזיט') במסגרת המסחר הבינ-לאומי באותה תקופה. שפע הצמחים הנזכרים במחקר זה רומזים אפוא לשימוש רב במדע הפיטותרפיה באזורנו ולקיום יחסי מסחר מפותחים בתרופות בין הארצות השונות.

ניתן לערוך ולמיין את המידע שמביא אבן אל-ביטאר על צמחי סוריה רבתי בכמה קבוצות, בהתאם לטיב החומר, אופיו ומקורותיו. בחלוקה מלאכותית זו מופיעות ידיעות שניתן לסווגן באחת מהקבוצות, בחלקן או ככולן.

ביאור שמות הצמחים

רוב המידע כלול בקבוצה זו. בחיבורו של אבן אל-ביטאר נזכרים כידוע שמות סמים, תרופות וצמחים מארצות שונות. למוצרים אלה היו מונחים וכינויים בוטניים רבים ומגוונים, הן בשל הבדלי הלשונות והן בשל ריבוי הדיאלקטים באותה שפה עצמה, במחוזות שונים ובתקופות שונות. כך למשל מביא אבן אל-ביטאר את שמות הצמחים המקובלים בשכבות חברתיות ותרבותיות שונות: במסורת הערבית הקלאסית, כינויים עממיים הרווחים באנדלוס, ארץ מולדתו, בפי דוברי ערבית-ספרדית ובקרב דוברי ספרדית ממקור לטיני ('עג'מיית אל-אנדלוס' בלשוננו) ושמות הצמחים בסוריה רבתי. עושר ההתפלגות הלשונית יצר בלבול בהגדרת התרופות, ועל כן מפרט ומבאר אבן אל-ביטאר את שמות התרופות שיש להן יותר מכינוי אחד מוסכם. מבחינה זאת מהווים עבודה זו וחיבורו העוסק בתרגום שמות התרופות מיוונית לשפות שונות ('תפסיר כתאב דיאסקורידוס') כלי עזר חשוב ביותר במחקר הבלשני המשווה של שמות הצמחים הנזכרים במקורות ימי-הביניים.¹⁶ חיבורים מעין אלה, העוסקים בשמות נרדפים של תרופות, היו ידועים בימיו של אבן אל-ביטאר. אחד מהם, שנמנה עם מקורותיו, נכתב על-ידי הרמב"ם (1135-1204). לדעת מאיריהוף, כתב-היד של ספרו של הרמב"ם 'שרח אסמאא אל-עקאר' (בעברית 'ביאור שמות הרפואות') – שאותו ההדיר, כתוב כולו בעצם כתב ידו של אבן אל-ביטאר.¹⁷

במסגרת חיבורו מציין אבן אל-ביטאר רשימה ארוכה של למעלה משישים שמות צמחים כפי שהיו ידועים בשימוש באזור 'אש-שאם'. רוב הצמחים גדלו בארץ-ישראל ובסביבותיה. כיסוד לזיהוי הצמחים שימשו לו חקירותיו האישיות בארץ והספרות המקובלת בימיו. במילים אחרות, כינויי הצמחים כפי שהם מובאים בחיבור זה משקפים את מדרש השמות המקובל באזור סוריה רבתי בימי-הביניים המאוחרים. שמות אלה בחלקם עדיין ידועים בימינו ובחלקם נשתכחו.

16 בנושא זה ראה במיוחד: L. Leclerc, 'Etudes historiques et philologiques sur Ebn-Byithar', *Journal Asiatique*, XXX (1862), pp. 433-461; R. Dozy, 'Über Sontheimer's Übersetzung des Ibn-al-Baitar', *ZDMG*, 23 (1869), pp. 183-200

17 מאיריהוף מציג במבוא לספרו של הרמב"ם סקירה רחבה על החיבורים העוסקים בשמות נרדפים לתרופות, ראה מהדורתו ל'שרח אסמאא אל-עקאר'; *Un glossaire de matière médicale composé par Maimonide*; [להלן: הרמב"ם, שמות]. על הקביעה שכתב-היד הוא בכתב ידו של אבן אל-ביטאר ראה שם, עמ' 35, 57-61.

תיאור צמחים כללי

בקבוצה זו נמנים צמחים אשר אין לגביהם התייחסות אישית של אבן אל-ביטאר. לעניות דעתנו תיאורי צמחים אלה נזכרים במתכונתם הנוכחית רק בחיבור זה. מאחר שאין בידינו עדויות לאזכורם על-ידי מחברים אחרים, אנו נוטים לייחס אותם לאבן אל-ביטאר עצמו או למקורות המשקפים את תקופתו. סיוע להנחה זו היא העובדה שאבן אל-ביטאר מקפיד לציין בדרך כלל בחיבורו את מקורותיו ואילו לגבי צמחים אלו לא נזכרים מקורות. יתרה מזאת, בספרו נזכרים מיני צמחים המופיעים רק אצלו. הכוונה היא בעיקר לצמחים נמוכי קומה שהיו פחות מוכרים לאדם הממוצע בימי הביניים, ולכן באופן טבעי לא תוארו על-ידי סופרים אחרים.

תיאור צמחים עם התייחסות אישית

בקבוצה זו מסווגות העדויות החשובות ביותר בערכן. מידע זה ניתן לשליכו באופן ישיר וברור לאבן אל-ביטאר. פעמים רבות נוקט המחבר מפורשות גוף ראשון – 'ראיתי'. במקרים אחרים הוא מציין באופן סתמי יותר הערות המתייחסות לזמנו, כגון: 'ידוע בימינו'.

רשימת צמחי 'אש-שאם'

להלן נביא את שמות הצמחים בסדר האלפבית, כפי שהם נקראים כיום בלשון העברית.¹⁸ בחלק זה הסתפקנו בהבאת ציטוטים המתייחסים ישירות לאזורנו. במרבית המקרים הצלחנו לזהות את הצמחים בוודאות, ובמקרים אחדים הזיהויים המובאים כאן הם רק בגדר הצעה. זיהוי הצמחים מבוסס בעיקרו על התיאור הבוטני, על עיון במילונים שונים ועל השוואה לשמות הצמחים כפי שהם ידועים כיום.¹⁹ ברשימה זו לא נכללו צמחים שנזכרו בחיבורו של אבן אל-ביטאר בשם אחרים או על-פי מקורות אשר לעניות דעתנו אינם משקפים את המציאות בימיו.

אגוז מוסקט (*Myristica fragrans*)²⁰

'מאקר' הוא ה'בסבאסה', ואנשי אש-שאם יכנהו ה'דארכיסא', ונזכר שהוא קליפת העץ 'ג'וז בוא'.

- 18 בקביעת השמות העבריים המדעיים התבססנו בדרך כלל על המגדירים הבאים: מ' זהרי וא' פאהן, צמחי התרבות בישראל, תל-אביב תשמ"א; ג' פינברון-דוהן וא' דנין, המגדיר לצמחי בר בארץ-ישראל, ירושלים תשנ"א.
19 אין מטרת מאמר זה לעסוק בפירוט בנושא זיהוי שמות הצמחים. רק באותם מקומות שהזיהוי נראה לנו בעייתי הבאנו מקורות אחדים. בתרגום המובאות תיאורי את הצמחים בלשון זכר גם אם בטקסט מתוארים חלקם בלשון נקבה.
20 תפסיר (לעיל, הערה 11), עמ' 132; השווה: הרמב"ם, שמות, מס' 38, 71; I. Löw, *Aramäische Pflanzennamen*, Leipzig 1881, p. 85. בפירוש הגאונים למשנה, עוקצין ג, ה נאמר: 'ראשי בשמים פירש בשאלות גז בואה', ראה: י"ג אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, מהדורה מחודשת בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים-תל-אביב תשמ"ב, עמ' 145. הרמב"ם בפירושו למשנה, שם, מזכיר גם את הבסבאסה בין צמחי הבושם והתבלין הכלולים ב'ראשי בשמים'. ראה: משנה עם פירוש הרמב"ם: סדר טהרות, מהדורת "קאפת, ירושלים תשכ"ח, עמ' תנב. אגוזי מוסקט נזכרים במקורות ימי הביניים המאוחרים בין המוצרים שסחרו בהם בארץ-ישראל, בחלק מהמסחר הכולל באזור היס-תיכוני, ראה: A. Beugnot, 'Les Assises de Jérusalem', *RHC*; Lois, II Paris 1843, p. 174, No. 8; 'ממלכת הצלבנים ומסחר הלבנט', ב"ז קדר (עורך), הצלבנים בממלכתם, ירושלים תשמ"ח, עמ' 53. אגוזי המוסקט הגיעו דרך מכה, כנראה מהודו, ראה: א' אשתור, 'סחר אירופי בארץ ישראל בימי הביניים המאוחרים', ב"ז קדר ואחרים (עורכים), פרקים בתולדות המסחר בארץ ישראל, ירושלים 1990, עמ' 297.

אכילאה (Achillea) ²¹

א. 'חֲנוּבְלִי' — צמח זה כבר טענו אנשים שהוא 'אל-פֶּאֶשְׂרָא' [דלעת הנחש'], וזו טעות, והוא צמח אחר. והוא מרובה בארץ 'אל-עִיר' [בקעת הירדן], ובמיוחד באדמות החקלאיות הידועות בשם 'החדשות' [אל-ג'ידידה] עד גשר אצ-צנברה, עד תל ת'עלב הנמצא במקום אחד בחוף ימת טבריה. האדמה שם מאוכלסת בו. הוא דומה לצמח הדודא [אל-יברוח'] עם עלים רחבים ומחולקים, ואולם עלי ה'חונבל' שעירים. מהמרכז עולה גבעול חלול המוקף בזרעים בדומה ל'קראסין'. ואם השורש נעקר באביב, הרי שיהיה, כפי שאמר את-תמימי, נעשה בצק שניתן ללעוס אותו. ואם נעקר בקיץ, הוא מתייבש ומתקשה... זהו 'אל-מרבאקלן', המועיל מהסמים המקובצים אצל אנשי אש-שאם ורופאיה, אשר אינם מטילים ספק בפעולותיו.

ב. 'מריאפלוך אחר' — יעקוב בן אסחק אל-כנדי: הוא תרופה שמובאת מאש-שאם והוא שורש הדומה לזה של הדודא [לפאח']... [ועל כך מוסיף אבן אל-ביטאר] כל הרופאים באש-שאם טוענים שתרופה זו [מריפליון] זהה לראשון, ואין נכון הדבר, אלא הוא [התרופה] הידועה בימינו על-ידי כמה חוקרי צמחים בארץ אש-שאם תחת השם 'חונבל' והטורקיים [טרקיון], יכנהו בשם 'חרמד'.

אלון מצוי (Quercus calliprinos) ²²

'סנדיאן' הוא עץ הבלוט [הידוע] אצל אנשי אש-שאם [סוריה רבתי].

אליסון (Alyssum) ²³

'אאלסן' — והוא התרופה הידועה היום באש-שאם בשם 'עשב אלג'אה', וגם בשם 'חשישת אס' סלחפה [עשב הצב].

21 א. אבן אל-ביטאר, ב, עמ' 20; לה'קלרק, א, מס' 668. ב. אבן אל-ביטאר, ד, עמ' 147; לה'קלרק, א, מס' 2104. גם דאוד אל-אנטאכי, בן המאה הט"ז, מזכיר צמח זה ומציין את המין הטוב הנמצא בירושלים ובטרסוס, ראה: דאוד אל-אנטאכי, תד'כרה אולי אל-אלבאב ואל-ג'אמע ואל-עג'אב, קהיר 1935, עמ' 118, 282. מקורות ימי הביניים מכוונים בדרך כלל לצמח אכילאת אלף העלה. צמח זה איננו גדל בר בארץ, וייתכן שבעבר גדל בצמח תרבות בארץ. בספרות המודרנית נמסר שהוא גדל בר באזור דמשק, ראה: G.E. Post & J.E. Dinsmore, 45 p. 1933, *Flora of Syria: Palestine and Sinai*, II, Beirut 1933, p. 643. בארץ-ישראל מוכרים מיני צמחים אחרים מהסוג אכילאה בשמות שונים ובהם חונבל, ראה: J.E. Dinsmore & G. Dalman, 'Die Pflanzen Palästinas', *ZDPV*, 34 (1911), p. 158. ייתכן שחלק ממינים אלה שימשו בארץ כתחליף לאכילאת אלף העלה, כלומר ייתכן שהסופרים הקדומים שהזכירו את החונבל התכוונו למין אכילאה מקומי, אך בפועל הם תיארו את אכילאת אלף העלה, שהוא המין המפורסם והמתועד ביותר בספרות שהיתה לפניו. בין מיני האכילאה המצויים כיום בארץ נזכרו את האכילאה קטנת הפרחים (A. biebersteinii) ואת האכילאה הערבית (A. santolina). המין האחרון גדל בבתות הספר היסטוכניות ומתפשט בצמח רע בשדות החרושים בחריש לא עמוק. הוא בעל קני שורש דקים שאינם נפגעים מהחריש, וזה ההסבר לעמידותו. לעומת זאת בשדות המוכרים תקופה ארוכה מין זה מתנוון, והוא מתקיים רק בערציה הנחלים. ייתכן שלתכונה זו התכוון אבן אל-ביטאר בציינו את תפוצת האכילאה במיוחד באדמות החקלאיות הידועות בשם 'החדשות'.

22 אבן אל-ביטאר, ג, עמ' 40; לה'קלרק, א, מס' 1244. האלון המצוי הוא הנפוץ והמוכר בשם זה מבין מיני האלון הגדלים בארץ-ישראל, ראה גם: דינסמור (שם), עמ' 201, מס' 1594. דאוד אל-אנטאכי כותב בערך 'בלוט': '...ואולם הסוג הקוצני בעליו ובענפיו המשמשים להסקה — נקרא "סנדיאן" ולו שני זנים: המעוגל הנקרא "בהבוס" ומסתטיל". ראה דאוד אל-אנטאכי (שם), עמ' 79.

23 אבן אל-ביטאר, א, עמ' 3; לה'קלרק, א, מס' 1. בהמשך דבריו מציין אבן אל-ביטאר, שהצמח נקרא ביוונית 'לוסן', ראה שם, עמ' 4. ראה גם דאוד אל-אנטאכי (שם), עמ' 33. בארץ-ישראל מצויים מיני אליסון אחדים, והמוכר ביותר הוא אליסון מצוי (A. strigosum). על זיהוי הצמח ראה: לה'קלרק, ב, עמ' 458; דינסמור (שם),

אנדורסקי (Androsaces)²⁴

צ'פת אל-פריד' — הוא התרופה הידועה היום באש-שאם ובמזרח וגם בקרב המון העם, ושכבת העילית (המלומדים) (בצמח הנקרא) 'ח'צי את-ת'עלב' [אשכי השועל'], וכל אשר יכינו הרופאים [בתרופה] הנסחטת ממנו היום בערים הנזכרות — הוא במקום ח'צי את-ת'עלב.

אפרסק (Prunus persica)²⁵

דראקין' הוא ה'ח'ח' בלהג אנשי אש-שאם.

אשכרוע (Buxus)²⁶

'ב'קס' — ואנשי אש-שאם יקראוהו ה'שמשאר' והוא נקרא ביוונית 'בסקיס'.

ברוצין (Verbascum)²⁷

א. 'ב'וציר' הוא ה'חוראן', והציבור שלנו בספרד יכנהו בשם 'בריתשכה' [ברבאשכה'], והוא נקרא אצלם [גם] 'שיכראן אל-חות' [רעל הדג'], ובברברית נקרא 'אקנקן', ובקליפת שורשו ישתמשו רופאי אש-שאם עם ה'מאהי זהרה' המשובח.

ב. 'שיכראן אל-חות' — התרופה בשם זה היא אשר תיאסף בטירותה ותיטחן בסלעים ותושלך למים עומדים, והיא תנוע בתוכם עד שתתערבב, ואז כל דג שיהיה במים אלה יתהפך במים על גבו.

עמ' 13, מס' 125; וכן השווה לאיור המופיע אצל אבן פעיל אלה אל-עמרי, מסאלכ אל-אבצאר פי ממאלכ אל-אמצאר, מהדורת פואד סז'ין, כ-כ, פרנקפורט ע"נ מיין 1989, עמ' 174. כתיבור אנציקלופדי זה הביא למעשה אל-עמרי (מת בשנת 1349) את תקציר יצירתו של אבן אל-ביטאר. לכתביד זה מצורפים איורים שבתלקם הם מן המאה הט"ז.

24 אבן אל-ביטאר, א, עמ' 164; לה-קלרק, א, מס' 491. החוקרים מזהים תרופה זו עם אחד ממיני הצמח — אנדרוסקי (Androsaces), ראה: M. Meyerhof & G.P. Sobhy, *The Abridged Version of 'The Book of Simple Drugs' of Ahmad Ibn Muhammad Al-Ghafiqi by Gregorius Abul-Farag (Barhebraeus)*, II, Cairo 1937, no. 220, A. Issa Bey, *Dictionnaire des noms des plantes*, Le Caire 1930, p. 16, no. 21. הצמח ח'צי את-ת'עלב הוא אחד ממיני הסחלב (Orchis) אשר פקעותיו דמויות אשך. מאחד ממיני הסחלב מכינים את המשקה המפורסם בשם 'סחלב'. יש המזהים צמח זה עם ה'חלביצין' הנזכרים במשנה, בשביעית ז, ב. לדין על כך ראה: פליקס, תלמוד ירושלמי: מסכת שביעית, ב, ירושלים תשמ"ז, עמ' 127. ראה עוד: הערך 'סחלב' במאמר זה.

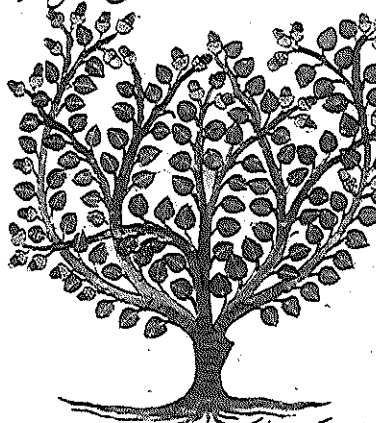
25 אבן אל-ביטאר, ב, עמ' 92; לה-קלרק, א, מס' 864. בדומה לכך כתב כבר אבו חוניפה אדינוורי, כתאב אנ-נבאת, מהדורת ב' לוי (Lewin), ביירות 1974, עמ' 166, 174; וכן סופרים אחרים מהתקופה האיובית, ראה: הרמב"ם, שמות, מס' 397; עבד לטיף אל-בנדאדי, כתאב אל-אפאדה ואל-אעתבאר, לונדון 1965, עמ' 76. ראה עוד: דינסמור (לעיל, הערה 21), עמ' 37, מס' 658.

26 אבן אל-ביטאר, א, עמ' 103; לה-קלרק, א, מס' 315. אולם במקום אחר מציין אבן אל-ביטאר את 'העצה אשר יקראו לה אנשי אש-שאם בקטא והוא השמשאר', ראה: אבן אל-ביטאר, ב, עמ' 159. עץ זה איננו גדל בארץ ישראל כעץ בר, אך גדל בלבנון. ראה: דמשקי (לעיל, הערה 15), עמ' 199. עצתו שימשה בבנייה ובחרושת העץ.

27 א. אבן אל-ביטאר, א, עמ' 123; לה-קלרק, א, מס' 375. ב. אבן אל-ביטאר, ג, עמ' 47; לה-קלרק, א, מס' 1263. ג. אבן אל-ביטאר, ד, עמ' 122-123; לה-קלרק, א, מס' 2057. על זיהוי צמח זה ראה: עיסא (לעיל, הערה 24), עמ' 187, מס' 12; ע'אפקי (שם), מס' 164, ובהערות המהדיר, שם, עמ' 345-348.

המאהי זהרה נזכר אצל הרמב"ם, שמות, מס' 178, בין מיני הצמחים שיש להם שרף חלבי. לאזכור נוסף שלו בכתבי הרמב"ם ראה: ד' מונטגר (מהדיר), פרקי משה ברפואה, ירושלים תשכ"א, עמ' 264, ומונטגר זיהה אותו שם בטעות עם המזריון. המהדיר של 'סרפיון' מזהה אותו עם צמח ממשפחת הסהרונניים *Menispermum cocculus*, ראה: "Liber de Simplicia Medicina", P. Guigues, *Les noms arabes dans Serapion*, *Journal Asiatique*, 6 (1905), p. 57, no. 356; והשווה: עיסא (לעיל, הערה 24), עמ' 117, מס' 8.

ويعرف عن شجر اللبن الذي يقع على رؤس صوف يغسل فان استنك
 اترج وهو مغشوش والذي للسوسه عس لاسيبين ليرج وكالاص
 منه اذا قطرت منه قطرة على العين الحمدية والمغشوش لا يضيع هذا
 والخالص اذا قطرت منه قطرة يصير لون الماء مثل الدهن في موضع
 واحد او يهزق في الماء هو مثل الحواكب واذا علق الحاضر مند

سيقان حمر وثمره
 الحار القالوالها سنة
 بلوط او سنة حفصا فان
 صح ذلك فهو في الانبار
 مثل الارزيب الضع
 الحيران والكراه في الطير
 فانهم يعلوا عنهم لذلك
 قال ابن السطار
 اللوط كبير العداو كان

الناس قد يبالغون باللوط احد وبعادوه يقبل عسرا الانقسام ولهود
 من الشاه بلوط وهذه الشجرة لها تقصير الشدة بما فيها وضا الغشادوق
 الذي الذي فيها من قشر الرماق والساق والغشاد الماطون من البلوط
 كذلك وقد يعطى من طبعهما من كان به اسهال من من او

בלוט (אלון)

ח'זח' (אפרסק)

והיא [התרופה] נקראת ביוונית 'קאומס', והיא ה'בוציר' הנזכרת בספרו של גלינוס... ורופאי אש- שאם ועיראק יקקו קליפת שורש צמח זה לצורך [הכנת] ה'מאהי זהרה'.

ג. 'מאהי זהרה' — חיפשתי את מציאות תרופה זו במזרח וגם במערב ואין חומר כה רב, המועדף יותר לשימוש, ממה שראיתי אצל אנשי אש-שאם ובמזרח כתחליף לתרופה הידועה בשם 'בוציר' ['בוצין' = Verbascum] וכבר הזכרנוהו באות כ'. ואנשי המערב וספרד מכירים אותה בשם 'שוכראן אלי-חות' וגם בשם 'ברשבכוא'. ולו שלושה סוגים: שני סוגים הרריים, וסוג גני. בסוגים ההרריים ה'קויאן' הוא בשימוש והמין 'אל-ג'בליה' הנמצא בכל הרי אש-שאם.

בקית הכרשינה (Vicia ervilia)²⁸

'אורבוס' והוא ה'כֶּסְנָה' בערבית והוא ה'כשני' בלהג אנשי אש-שאם וה'כשן' בפרסית.

ברבריס (Berberis)²⁹

'אמידפאריס' הוא [נקרא] 'ברבאריס' ו'נרשן' בפרסית וממנו [מין] אנדלוסי ורומי ושאמי, מובא מהרי ביירות והרי בעל-בכ. והמין הזה עדיף [על פני המין הרומי], בעיני מוכרי הבשמים במצרים ואש-שאם.

גזר הגנה (Daucus carota)³⁰

'אֶצְטֶפְלִין' הוא הגזר ['ג'זיר'] בלהג אנשי אש-שאם.

גרגרנית יוונית (Trigonella foenum-graecum)³¹

'טילס' הוא ה'חֶלְבָּה' וה'פְּרִיקָה' בלהג אנשי אש-שאם.

דבקון הזית (Viscum cruciatum)³²

'בנתומה' זה צמח ידוע בשם זה בקרב העשבונאים בארץ ספרד, וגם נכירו באזור הפרסי, [וכן] בשם 'פרש' ['לשלתח'] העוף ['דירק אט-טיר'], וכך גם ידוע בארץ אש-שאם, במיוחד בהרי שכם

28 תפסיר (לעיל, הערה 11), עמ' 180. הרמב"ם, שמות, מס' 185 — 'כסנא'. ראה עוד: M.A.H. Ducros, *Essai sur le droguier populaire arabe de l'inspecteur des pharmacies du Caire (Mémoires présentés à l'Institut d'Égypte, 15)*, Cairo 1930, p. 42, n. 75

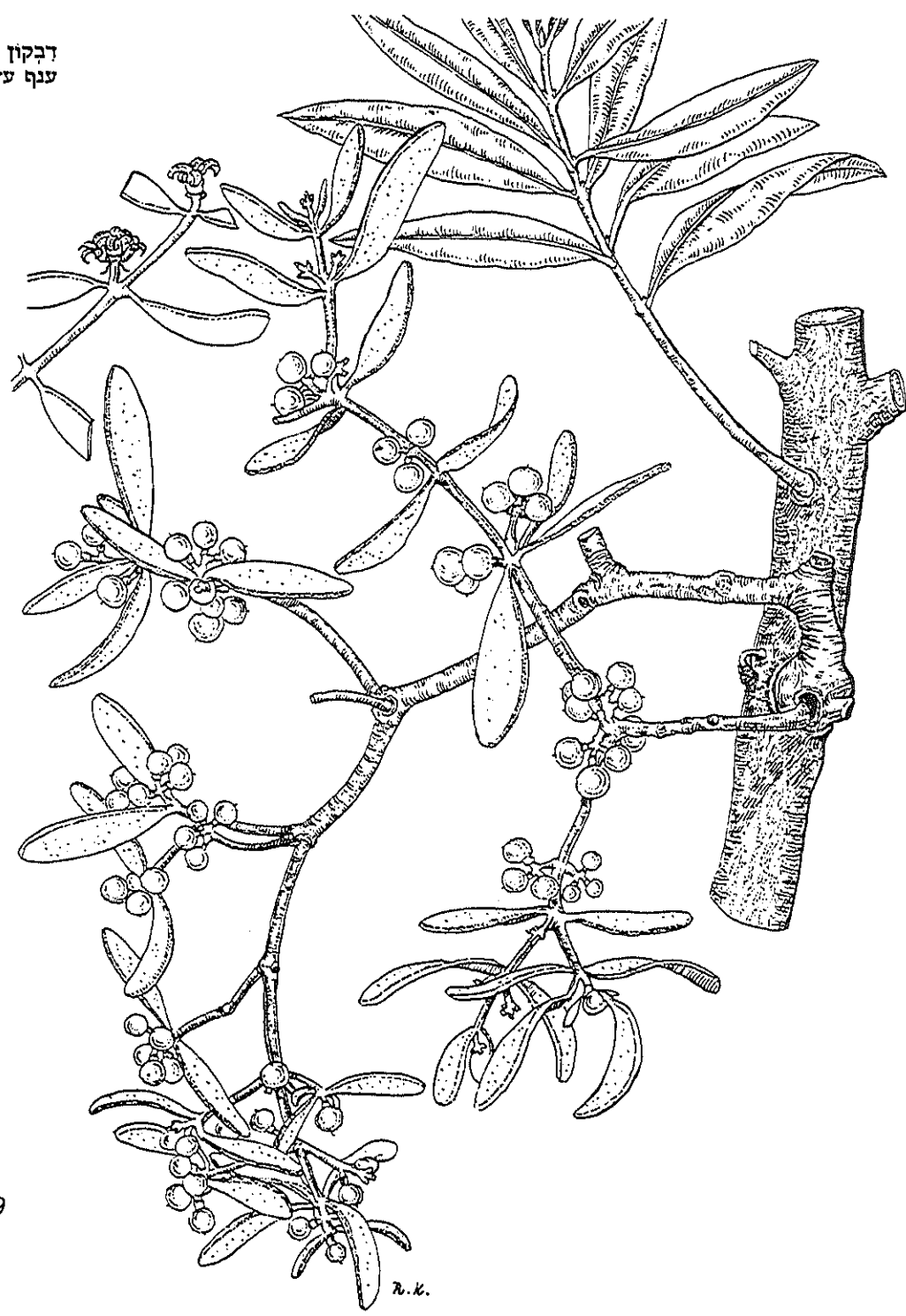
29 אבן אל-ביטאר, א, עמ' 55; להקלרק, א, מס' 146. השווה: תפסיר (לעיל, הערה 11), עמ' 140-141; הרמב"ם, שמות, מס' 17. על הברבריס הגדל בהרי לבנון, ראה גם: דמשקי (לעיל, הערה 15), עמ' 119; אל-בדרי, מהת אל-אנאם פי מחאסן אש-שאם, ביירות 1980, עמ' 207-208; אל-חמירי, כתאב אר-רוצ' אל-מעטאר פי ח'בר אל-אקטאר, מהדורת אחסאן עבאס, ביירות 1975, עמ' 508; א' שמידע ו' בראר, 'הצומח והיערות של דרום לבנון', רתם, 5 (תשמ"ג), עמ' 76. המין ה'רומי' מזהה עם ברבריס מצוי (B. vulgaris), ואילו המין ה'שאמי' זהה כנראה לברבריס הלבנון (B. libanotica). על זיהויים אלה ראה: Löw (לעיל, הערה 20), עמ' 139-140.

30 אבן אל-ביטאר, א, עמ' 39; להקלרק, א, מס' 96. ה'אסטפניני' מוזכר בתלמוד הירושלמי, למשל, דמאי ב, הלכה א (דף כב ע"ג). בחיבור רפואי שנכתב באיטליה במאה ה"ד הנקרא 'המאמר השלישי בשמות הסימנים ומהותם ומזגם ותועלתם בפרט', מצורף מילון צמחים עבריים-לועזי ובו נאמר: "'גזאר ברי" הוא פשטיאנגיש הוא אסטפלין, ראה: כ"י פריס, הספרייה הלאומית, heb. 1146/2, דפים 79-117, במכון לתצלומי כתבי-יד בספרייה הלאומית בירושלים סימנו 37524. השווה: הרמב"ם, שמות, מס' 73; דוכרו (לעיל, הערה 28), עמ' 12, מס' 21. לזיהוי זה ראה דבריו של פליקס בתוך: מ' מרגליות, הלכות ארץ-ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' קסו: I. Löw, *Die Flora der Juden*, III, Vienna-Leipzig 1924, p. 488.

31 תפסיר (לעיל, הערה 11), עמ' 178. השווה: דיגורי (לעיל, הערה 25), עמ' 106; הרמב"ם, שמות, מס' 153.

32 אבן אל-ביטאר, א, עמ' 120-121; להקלרק, א, מס' 380. תיאורו המדויק של אבן אל-ביטאר ושאר המידע שהוא מביא בהמשך בשם אחרים אינם מותירים ספק שמדובר כאן בצמח המוכר כיום בשם 'דבקון הזית'. זהו צמח

דבקון הזית (טפיל על
ענף עץ זית)

R.K.

ומשכנותיה, אולם בשביל אנשי שובך [שבבעבר הירדן המזרחי] מארץ אש-שאם [הוא] מוכר בשם 'ענם', וייטחנו פירותיו עם השמן כדי שיתן גוון אדום עז המוכר בשם 'זית אל-מענם', והוא יימצא על עצי הזיתים, השקדים והאגסים [כמת'ר']³³, צומח מאליו על העצים המזכרים, והוא גורם לנזק גדול בדומה לכשות.

דבשה לבנה (*Melilotus albus Medicus*)³³
 מין זה שאותו הזכירו [המחברים הקודמים] אינו ידוע בדורנו זה באלכסנדריה כלל ואמנם המין הנפוץ היום בשימוש בכל משכנות מצרים וגם באש-שאם, מקום [גיודולן] של 'אקליל אל-מלך', הוא הסוג אשר פירותיו דומים לקרני בקר – הוא בשימוש במיוחד.

דובדבן (*Cerasus*)³⁴
 'קראסיא', ואנשי סיציליה יאמרו 'גראשיא', והוא [נקרא] 'זרע המלך' [חב אל-מלוך] אצל אנשי המערב וספרד, ומוכר בדמשק [הזן] 'קראסיא בעלבכ'.

דורוניקון עקרבי (*Doronicum scorpioides*)³⁵
 'דרונג' – מרובה בהר ביירות אשר ממחוזות אש-שאם, וממנו בכמות גדולה בכפר סלואן בהרי לבנון, באחוזות הצפוניות, והוא מוכר בשם 'עקירבה', והוא צמח ולו עלים על האדמה, דומים לעלי הלוף, אך בניגוד להם הם צהובים ושעירים... החלק שבשימוש הוא השורש, שהוא מר

טפיל למחצה המצוי על עצי תרבות שונים ובמיוחד על עצי זית. פירותיו העסיסיים של דבוקן הזית מכילים חומרים משלשלים. הציפורים האוכלות פירות אלה משלשלות אותם במהרה, ובכך הן מסייעות לצמח להפוך את זרעיו.

33 אבן אל-ביטאר, א, עמ' 50; לה-קלקר, א, מס' 128. השווה: ע'אפקי (לעיל, הערה 24), א, 1932, עמ' 25-26; 'המאמר השלישי (לעיל, הערה 30), ושם נאמר: "אכלל אל-מלוך", לטין מליוטו, מלילורוס [ב]לעו. הרמב"ם, שמות, מס' 7, והוא מוסיף בערך זה: 'נודע לי שהשרשים מובאים מאש-שאם ומשתמשים בהם בתור תריאק נגד נשיכת החיות הארסיות'. בשם 'אכלל אל-מלך' נקראו גם מינים אחרים של דבשה (*Melilotus*) וגרגרנית (*Trigonella*), שהם צמחים קרובים מבחינה טקסונומית, ראה: סיקנברגר (לעיל, הערה 1), עמ' 13, 23. אסף הרופא מזכיר צמח בשם 'כלילא דמלכא', ראה: ד' מונטנר, 'ספר אסף הרופא', קורות, ד (תשכ"ז-תשכ"ט), עמ' 403. אך שם נראה שמדובר בצמח הידוע כיום בשם 'לענה שיחנית' (*Artemisia arborescens*). ייתכן שהצמח הדבשה הוא ה'מילותה' הנזכר בתלמוד הירושלמי, כלאים פרק א, הלכה א (כו ע"א). ייתכן גם שהוא הצמח 'כליל מלכא' הנזכר בתלמוד הבבלי, כתובות עז ע"ב. ר' בנימין מוספא בתוספת ל'ערוך', ערך 'כליל', כתב: 'שם מין עשב בלשון ישמעאל ובכל ענף שלו שלשה עלים וריחו נודף כמו כרכום ומן העשב עושים עטרות ויש לו סגולות מרפא'. ראה עוד: Löw (לעיל, הערה 30), ב, עמ' 465-466.

34 אבן אל-ביטאר, ד, עמ' 8; תפסיר (לעיל, הערה 11), עמ' 148; לה-קלקר, א, מס' 1749. הרמב"ם, שמות, מס' 330; מדבריו עולה שבספרות ימי הביניים היה מקובל לכוונת את הדובדבנים בשם 'זרע המלך' [חב אל-מלוך], אך לדעתו יסודו של זיהוי זה בטעות. כך למשל מבואר ב'מאמר השלישי' (לעיל, הערה 30): "'קראסיה' והוא חב אל-מלוך לעז סיריטיש'. בתקופה האיובית כותב גם אל-בגדאדי ש'דובדבנים אינם נמצאים כלל במצרים אבל נמצאים באש-שאם, בארץ רום ובשאר הארצות' ראה: אל-בגדאדי (לעיל, הערה 25), עמ' 76. בסוריה רבתי מונה אל-בדרי שמות של שבעה זני דובדבן ובהם את ה'בעלבכיה'. ראה: אל-בדרי (לעיל, הערה 29), עמ' 116. גם הנוסע אבן בטוטה ציין שיש בבעלבכ דובדבנים שאין כמותם באף מקום אחר, ראה: אבן בטוטה, רחלה, מהדורת דפרמרי וסנגווינטי (*C. Defremery and B.R. Sanguinetti*), פריס 1854, עמ' 186.

35 אבן אל-ביטאר, ב, עמ' 90; לה-קלקר, א, מס' 862. השווה: דאוד אל-אנטאכי (לעיל, הערה 21), עמ' 145-146. הכינוי העברי הוא תרגום השם הלטיני. התרופה משורשי צמח זה שימשה כנגד עקיצת עקרבים ונחשים. ע'אפקי מביא מקור אנונימי שאומר שהדורוניקון הטוב ביותר מוצאו בח'רסאן (מזרח פרס) ואתרו בחשיבותו הוא המין השאמי. ראה: ע'אפקי (לעיל, הערה 24), ג, עמ' 133 במקור הערבי וכן בהערות המהדירים, שם, עמ' 503-506. כפר סלואן ממוקם במרחק כעשרה ק"מ מערבית לחלה וכעשרים וחמישה ק"מ מזרחית לביירות.

אבן אל-ביטאר וצמחי אש-שאם

ומעט מאוד ריחני. מוצאים אותו בכמויות גדולות בערי ספרד ואש-שאם, ובמיוחד בהר בירות מקובץ [המין] הטוב ביותר.

הגה מצוי (Alhagi maurorum)³⁶

'האג' – הוא עץ קוצני מוכר באש-שאם ובאזורי מצרים בשם 'עאקול'.

זית אירופי (Olea europaea)³⁷

'זית רכאבי' הוא שמן ה'אנפאק', והוא השמן המוצא מזיתי הבוסר, ויכנוהו אנשי עיראק 'זיתא רכאבי', מפני שהוא מוכא מאש-שאם על שיירות הגמלים [אר-רכאב והי אל-אבל] ויכנוהו אנשי מצרים 'אזזית אל-פלסטיני' [השמן הארץ-ישראלי].

זקום מצרי (Balanites aegyptiaca)³⁸

הוא גם עץ קוצני מאוד, עם פרי שגודלו כשיעור שקד ממוצע, ויזהיב כאשר נשלמת הבשלתו, ובפנימיותו גלעין קשה, מופק ממהלו שמן, ידליקו בו פתילות שדולקות באש הרבה יותר משמנים אחרים... והוא יצמח באדמת בקעת הירדן [ע'ור'] והעץ דומה לשיזף [סדר'] ועליו בגודל ציפורן... הענפים הדקים שלו פונים לכיוון האדמה כמו [ענפי] הפטל [עליק'] ועליו קוצים, בדומה לקוצי הדקל [סלאא'] והפרח צהוב.

זקן התיש הארוך (Tragopogon coelesyriacus)³⁹

'לחית התיס'... זאת התרופה הידועה אצל אנשי אש-שאם ובמערב ובמזרח ובמעונות מצרים, וגם ממנה הרבה במחוזות ארץ פיוס שמאזורי מצרים.

חלבולוב (Euphorbia)⁴⁰

א. 'פרביין' [הוא] ה'תאכות' בשפה הברברית, ידוע במשכנות מצרים ואש-שאם בשם 'לוקאנה אל-מ'ר'ב'קה' [הקטורת המוגרבית].

ב. 'פלפל אל-אח'רין' הוא זרע 'אל-מאהובדאנה' אשר יצמח באש-שאם ובשאר ערי המזרח.

36 אבן אל-ביטאר, ב, עמ' 3; לה-קלרק, א, מס' 553. השווה: הרמב"ם, שמות, מס' 166. הצמח מוכר בשם 'עאקול' גם בעיראק, ראה: דינורי (לעיל, הערה 25), עמ' 120. וראה עוד: דינסמור (לעיל, הערה 21), עמ' 34, מס' 605.

37 אבן אל-ביטאר, ב, עמ' 179; לה-קלרק, א, מס' 1146. מידע זה הביא גם אבן בכלאריש, בן המאה ה"ב; ראה בהערות המהדירים למילון הצפון-אפריקאי, 'כתאב תחפת אל-אחאבאב פי מאהית אנ-נבאח ואל-עשאב', H.P.J. Renaud & S. Colin, *Tuhfat Al-Ahbab: Glossaire de la matière médicale marocaine*, Paris 1934, p. 155, no. 71; וכן ראה: אבן אל-מנא דאוד אבן אבי נצר אל-אסראילי, מנהאג' אדי-דכאן ודסתור אל-אעיאן, מצרים 1940, עמ' 228. שמן זה נזכר פעמים רבות במקורות התלמודיים בשם 'אנפקינין', והוא נחשב למוצר יוקרתי. סיכום על המקורות התלמודיים ראה: א"ג טחורש, ילקוט הצמחים, ירושלים תש"ה, עמ' 22. שמן האנפאק או הרכאבי או הפלסטיני היה אחד ממוצרי היצוא המפורסמים ביותר של ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, ראה: את-ת'עאלבי, לטאאף אל-מעארף, מצרים 1960, עמ' 156-157; את-ת'עאלבי, ת'אמר אל-קלוב פי אל-מצ'אפ ואל-מנסוב, קהיר 1965, עמ' 532. מרכז היצוא היא העיר רמלה, ראה: אל-מקדסי, אחסן את-ת'קאסים פי מערפת אל-אקאלים, מהדורת ג' דה-הויה (De Goeje), ליידן 1906, עמ' 181.

38 אבן אל-ביטאר, ב, עמ' 166; לה-קלרק, א, מס' 1118. השווה: דאוד אל-אנטאכי (לעיל, הערה 21), עמ' 151.

39 אבן אל-ביטאר, ד, עמ' 105; לה-קלרק, א, מס' 2014. בארץ-ישראל נקרא הצמח בשם זה גם כיום. לעומת זאת במצרים מכונה בשם 'לחית את-תיס' גם הצמח זקן הסב (Geropogon), שהוא קרוב מאוד מבחינה טקסונומית וחזותית לצמח זקן התיש. בעניין זה ראה: סיקנברגר (לעיל, הערה 1), עמ' 37-38.

40 א. אבן אל-ביטאר, ג, עמ' 158; לה-קלרק, א, מס' 1873. השווה: דוכרו (לעיל, הערה 28), עמ' 99, מס' 173; הרמב"ם, שמות, מס' 25 ומאיהרף מזהה אותו עם התרופה המופקת מהשרף של אחד ממיני החלבולוב (E.

חרחבינה מגובבת,
צמח נושא פרחים
(מימין) וענף נושא
עלים (משמאל)

הרחבינה מגבבת (*Eryngium glomeratum*)⁴¹ ודראקיל' הוא מין מה'קצענה', יכירוהו הרבה אנשי הר לבנון וביירות בשם 'שנד'אב'.

ינבוט השדה (*Prosopis farcta*)⁴² ח'רנוב אנינבטי הוא החרוב הקוצני, נקרא גם בקרב אנשי אש־שאם בשם 'חרוב העזים' [ח'רנוב אל־מעזי] והוא ה'ינבות' בארץ ערב [בערבית טהורה].

כלמינתה אפרה (*Calamintha incana*)⁴³ 'פנדג' אלבר'... והוא גדל במדבריות צרורות, ועליו מעוגלים כמו עלי הצעתר, וריחו וטעמו ידמו לריח הפודנג' הנהרי, ואנשי אש־שאם יכנהו בשם 'צעתר'.

כפר (*Lawsonia inermis [alba]*)⁴⁴ 'קיפרוס' הוא עץ ה'חנאא' והוא ה'ירנאא' בלהג אנשי אש־שאם.

כרויה נאה (*Bunium paucifolium*)⁴⁵ 'אכת'אר'... ואני ראיתי את הצמח בארץ אש־שאם במקום הידוע בשם 'עלמין אל־עלמא' בין

(resinifera). ראה: שם, עמ' 15. הפרביון נזכר גם על־ידי הרמב"ם (לעיל, הערה 27), עמ' 264. הרופא היהודי בן המאה ה־11, כהן אל־עטאר, הידוע בשם אל־אסראילי (היהודי), מביא עוד פירוש ולפיו מדובר בשרף המופק ממוהל השד'אב אל־ברי, הוא שבר לבן (*Peganum harmala*), ראה: אל־אסראילי (לעיל, הערה 37), עמ' 240. אבן אל־ביטאר, ג, עמ' 168; לה־קלרק, א, מס' 1703. במקום אחר הוא כותב שהוא אחד ממיני היתרע, כלומר נכלל בקבוצת צמחים בעלי שרף חלבי, ראה: אבן אל־ביטאר, ד, עמ' 122; לה־קלרק, א, מס' 2056. כך כתב גם הרמב"ם, שמות, מס' 78 ומאירהוף זיהה אותו שם עם *E. lathyis*. השווה: עיסא (לעיל, הערה 24), עמ' 79 וכן בויהוי של המהדיר של סרפיון (לעיל, הערה 27), עמ' 59, מס' 361. בחיבורו של אבן רשד נאמר: 'מאהוד'אנה ומאהודאנה הוא חב אל־מלונ' ועץ שנקרא במזרח בשם בסתבאן או בלסאן. אמר אבן רשד: צמח זה הוא מין יתוע [חלבלוב], ראה: אבן רשד, כתאב אל־כליאת פי אט־טב, מדריד 1939, מס' 193. המהדיר שם מזהה אותו עם מין *Codiaeum*. במילון שמות צמחים מהמאה ה־11 מבוואר: 'מאהודאנה י"א קאטאפוקלי [קיקיון], ראה: כתאב אל־אלפאט' אל־אטיך מנקול מן לטאן אל־עבראני, כ"י וטיקן 419/1, דף 15 ע"א. המכון לתצלומי כתב־יד בספרייה הלאומית בירושלים, סימנו 494.

41 אבן אל־ביטאר, ב, עמ' 92; לה־קלרק, א, מס' 865. על זיהוי זה ראה: דינסמור (לעיל, הערה 21), עמ' 149, מס' 721. וראה עוד: הרמב"ם, שמות, מס' 190. מיני חרבינה אחרים בארץ־ישראל נזכרים על־ידי אבו אל־עבאס אנינבטי, ראה: אבן אל־ביטאר, ד, עמ' 12.

42 אבן אל־ביטאר, ב, עמ' 52; ד, עמ' 210 (ושם תיאור מפורט המסייע לזיהוי זה). לה־קלרק, א, מס' 764. השווה: הרמב"ם, שמות, מס' 180. ראה עוד: דינסמור (לעיל, הערה 21), עמ' 36, מס' 652. אין להחליף צמח זה עם הצחנן המבאישי (*Anagyris foetida*) אשר מוכר בשמות דומים.

43 אבן אל־ביטאר, ג, עמ' 170; לה־קלרק, א, מס' 1712. על הפודנג' ראה בערך 'ענת המים' במאמר זה.

44 תפסיר (לעיל, הערה 11), עמ' 137; אל־בדרי (לעיל, הערה 29), עמ' 109. אל־בדרי מציין שפרי הכפר ('חנא') (במחוז) דמשק צומח מחוץ לערים שבבקעת הירדן (עזר) וברובעי הכפרים של 'אש־שאם'. מפירות אלה היו מפיקים שמן.

45 אבן אל־ביטאר, א, עמ' 5; לה־קלרק, א, מס' 3. על זיהוי צמח זה ראה לה־קלרק, ב, עמ' 459. איור צמח זה מופיע אצל אל־עמרי (לעיל, הערה 23), עמ' 176. בערך 'אכת'אר'. בית גידולה של הכרויה הנאה הוא שדות תבואה, כיום תפוצתה נדירה, אך אפשר שבעבר היתה מצויה יותר. יש להבחין בין מין זה לכרויה תרבותית (קימל — *Carum carvi*) המופיעה בערך נפרד אצל אבן אל־ביטאר, ד, עמ' 64-65; לה־קלרק, א, מס' 1913, בערך 'כרויא', ושם מונה המחבר בין זני הכרויה התרבותית את הזן השאמי. המקום הנקרא 'עלמין אל־עלמא' הוא כנראה הכפר עלמין אשר שרידיו נמצאים כיום כשני ק"מ דרומית לגשר בנות יעקב, בואכה הגולן (נקודת ציון 209/266). אתר זה מופיע באטלס ישראל, ירושלים תשט"ז, במפת היישוב של התקופה הממלוכית (מספר 13/IX).

פירות של ינבוט השדה

עץ ה'חנא' (כופר לבן)

والفا عنبه كل فوه طيبه الریحیه وقد حصت فاعنه الحنان ذكر الفاعنه وقال
 الفاعنه فخرت من عنبر نشیه وانما یطرح من الحنا ورقه ویوزن فی السنه
 مرتین وقال حسویدین بنی الاذنی فقتلوه وهو سحره الحنا
 هی سحبه ورفها علی اعصارها وهو شبيه بورق الزیتون غیر انه اعرض
 منه واللبن واسکر حشیره ولها ازهر ایضو یبشیه الاشته طیبه الراجح
 زین واسود سیه برافطی وایحوده ما کان من بلاد اسفالنس لی

גידולי הדורה [Sorghum], וראיתיו גם במקום אחר בארץ אש-שאם הידוע בשם 'קצר עפראא', בכפר הסמוך לנוא.

כשות (Cuscuta)⁴⁶

'כת'ית' — הוא מהמציאות הקיימת באש-שאם ובעיראק, והוא גם בשימוש אצל רופאיה. ואולם הצמח אשר יקרא במערב ובאפריקה ומצרים 'כת'ות', הרי איננו [ממין זה] בה. והוא צמח מטפס על הפשתה [כתאן], ידוע במצרים גם בשם 'גאמול אל-כתאן' וגם בספרד בשם 'קריעת אל-כתאן'.

כתלה חריפה (Chiliadenus [Varthemia] iphionoides)⁴⁷

'כתילה' — זה השם שנותנים בארץ אש-שאם במיוחד בהרי ירושלים וחברון והרי שכס לצמח שמבטיסו יוצאים ענפים דקים מרובים ואורכם כשיעור זרת ועד זרוע, והוא צמח קשיח. והעלים שעליו מתוחים בקו ישר, שעירים ובעלי חריפות ריח טובה. דומים לעלי ההדס, אך קטנים יותר ונוטים בגונם לצבע הלבנבן.

לבנה רפואי (Styrax officinalis)⁴⁸

א. 'שג'רת מרים'... [קוראים גם] לעץ אחר הנמצא באש-שאם בכללותה, בהריה וגם בארצות אר-

- 46 אבן אל-ביטאר, ד, עמ' 71-72; לה-קלרק, א, מס' 1940. וראה: הרמב"ם, שמות, מס' 186. 'המאמר השלישי (לעיל, הערה 30), ושם נאמר: "כשותא" לטין קושקווא'. בארץ-ישראל מצויים מיני כשות רבים, והנפוץ והמוכר ביותר הוא הכשות הגסה (C. monogyna). מין הכשות השני הנזכר אצל אבן אל-ביטאר הוא ללא ספק כשות הפשתה (C. epilinum). צמח זה ידוע כטפיל על הפשתה התרבותית.
- 47 אבן אל-ביטאר, ד, עמ' 52; לה-קלרק, א, מס' 1888. וראה: דינסמור (לעיל, הערה 21), עמ' 157, מס' 906. על הצמח ובית גידולו, ראה ד' בן-עזרה, 'הכתלה החריפה', טבע וארץ, ג (תשכ"א), עמ' 382-389.
- 48 א. אבן ביטאר, ג, עמ' 55; לה-קלרק, א, מס' 1307. ב. אבן אל-ביטאר, ג, עמ' 116; לה-קלרק, א, מס' 1511. זיהוי העברו עם הלבנה הרפואי ראה: דינסמור (לעיל, הערה 21), עמ' 167, מס' 1125. במאה העשירית אל-מקדסי מציין את המחרחות ('סבת') בין המוצרים שיוצאו מירושלים, ראה: אלמקדסי (לעיל, הערה 37), עמ' 181. וייתכן שהמחרחות הללו נעשו מזרעי פרי הלבנה. המונח 'מיעה' הוא כינוי ייחודי לשרף הלבנה, ראה בערך זה, אבן אל-ביטאר, ד, עמ' 171-172; לה-קלרק, א, מס' 2196; וכן: הרמב"ם, שמות, מס' 228. פרשנים רבים בימי הביניים סברו ששרף זה הוא הלבנה (שמות, ל, לד; בבלי, כריתות ו ע"א-ע"ב), ראה: "קאפת, פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשמ"ד, ושם בפירושו לשמות ל, לד — 'מאיעה'; ר' דוד קמחי, ספר השרשים, ברלין 1847, הערך 'חלב', עמ' 104 ומסביר שם רד"ק: 'סם שריחו רע והוא שרף אילן הנמצא בערי יון והוא כמו דבש שחור ובערבי מיעה'. כעין זה כותב בעל 'המאמר השלישי' (לעיל, הערה 20): "'מיעה" — יש אומרים שהוא חלבונה בלשון הקודש ולשון תלמוד, הלבנה ריחה רע בלעז אשתורקש (storax) הוא שרף עץ נוטף והוא כמו דבש שחור'. אולם לתיאורים אלה מתאים יותר מין לבנה אחר הגדול בדרום-מזרח אסיה ושמו S. benzoin (לבנה השרף או לבנה הודי). אבן אל-ביטאר אומר בעניין זה: "'שטירכס" הוא "אל-אצטרכ" והוא "דבש הלבנני" ובסורית "שטורכא" יש קוראים לו "דבש רומאי" וגם "לבני רומאי" המיוחס לארץ הרומים [הביזנטים] שמאצות אררום יש אומרים [שנקרא] "שרף הנזירים" אשר מקטירים ממנו הרבה בכנסיות ובהיכלות והוא "המיעה" אצל הרופאים'. ראה: תפסיר (לעיל, הערה 11), עמ' 125. ואכן אבן אל-ביטאר מציין במפורש שללבנה הרפואי אשר גדל בארץ-ישראל אין שרף אשר שימש לקטורת ורפואה. בכך הוא מותח למעשה ביקורת על דברי דיסקורידס שהביא לפני כן, ולפיהם הסטורכס נוטף מעץ הדומה לחבוש ומוצאו מסוריה, ראה: R.T. Gunther, *The Greek Herbal of Dioscorides*, New York 1959, pp. 43-44. תיאורו של דיסקורידס הוא כנראה המקור לטעות שאחזו בה גם החוקרים המודרניים. הבוטנאים מ' זהרי ונ' פיינברון, שניסו ליישב את הסתירה בין המקורות הקדומים למציאות, כתבו: 'מעץ זה היו מוציאים לפנים את השרף שהיה ידוע במסחר בשם storax. בומננו מוכרים בשם זה שרף של עץ אחר', ראה: מ' זהרי ונ' פיינברון, 'צמחי תועלת הגדלים בר בארץ', השדה, י (תר"ץ), עמ' 436-437.

לשון הפר

רום, דומה לעץ חבוש [ספרגל], אך לא בצבע, ולו פירות ויעשו ממנו מחרוזות [סבכ'] בערי אש-שאם, וידוע במשכנות מצרים בשם 'זרע הפול', וישתמשו נשות מצרים בו כתרופה להשמנה, והעץ ידוע בארץ אש-שאם בשם 'עבקהר' ו'עץ הליש' [לית'] וגם בשם 'אצטרפ', והשמות הללו נתנו רופאינו לשרף [מ'צה', המופק ממנה].

ב. 'עבהר' הוא הנרקיס בשם אבו חניפה זולתו ו'עבהר' גם אצל אנשי אש-שאם בזמננו, זה שם העץ הידוע בשם עץ 'הלבני' וגם בשם עץ 'האצטרל[כ]', ופריו [נקרא] 'זרע הפול' אשר עושים ממנו מחרוזות בירושלים [בית אל-מקדס'], והשמות הללו אשר הזכרתי אודות עץ זה הם אלה שהרופאים יכנו בהם את השרף [מ'צה'], ועץ זה ראיתי באש-שאם הרבה, אבל לא מצאתי בו לא שרף ולא שמן.

לענה דרקונית (*Artemisia dracunculoides*)⁴⁹
 'טרח'וין' — ירק ידוע אצל אנשי אש-שאם, והוא נדיר במצרים.

לשון הפר (*Anchusa*)⁵⁰
 'ח'מ'ם' הוא 'לסאן את-ת'ור' [לשון הפר] אצל אנשי אש-שאם והמזרח ודיאר בכר, ושמעתים מבטאים בדמה [בקובץ] את כל אחת משתי אותיות החי'ת.

49 אבן אל-ביטאר, ג, עמ' 100; לה-קלרק, א, מס' 1459. וראה: הרמב"ם, שמות, מס' 173.
 50 אבן אל-ביטאר, ב, עמ' 34; לה-קלרק, א, מס' 708. השוה: הרמב"ם, שמות, מס' 211. בארץ-ישראל מצויים כמה מיני לשון הפר, והמקורות כנראה מתייחסים ללשון הפר המצויה (*A. undulata*). צמח בעל תכונות רפואיות (נקרא גם *A. officinalis*). אך אפשר שהשתמשו גם בלשון הפר הסמורה (*A. strigosa*) או בלשון הפר האיטלקית (*A. italica*), ראה: דינסמור (לעיל, הערה 21), עמ' 170, מס' 1172-1174.

מילה סורית (*Fraxinus syriaca*)⁵¹ 'שגירת אל-בק' הוא [נקרא] 'דרדאר' אצל אנשי אש-שאם.

מיש דרומי (*Celtis australis*)⁵² 'מיס'... מפקים ממנו [מפירותיו] באש-שאם ריבה ובמיוחד בדמשק, ומועיל לשיעול, והוא [תרופה] בדוקה. וממנו מין שיהיה בהרי ערי המזרח ובמיוחד בתוך דיאר בכר, ידוע אצלם בשם 'כרכיאס'.

מלון הדודא (*Cucumis dudaim*)⁵³ א. 'דַסְתְּבוּיָה' — נאמר עליו סוג מאבטיח ('בטיח') קטן הידוע באש-שאם בשם 'שמאמא' וגם בשם 'לפאח'.

ב. 'שִמָּאס' — הוא שם הסוג מאבטיח ('בטיח') קטן בדמות אבטיח הפקועה [ח'נטל'] מפוספס באדום וירוק וצהוב, בעל ריח נעים, יכונה אנשי אש-שאם בשם 'לפאח', [אבל] הלפאח הוא דבר אחר.

ג. 'לְפָאח' הוא [השם] המיוחד לפרי הדודא ['יברוח'], וגם בארץ אש-שאם ומצרים לסוג של אבטיח קטן ועגול, מפוספס כמו בגדי 'עתביה', בעל ריח נעים. ויכונה 'אש-שמאמא' אצלם וגם ידוע בשם 'לפאח'.

משמש (*Prunus armeniaca*)⁵⁴ 'ברקוק' נאמר עליו ה'משמש' בארצות המערב וגם בספרד, ויקרא באש-שאם על סוג שזיף ['אגיאץ'] קטן, כאשר מבשיל הוא נעשה מתוק, והוא מרובה בעזה שבארץ אש-שאם.

51 אבן אל-ביטאר, ג, עמ' 55; לה-קלרק, א, מס' 1305. השווה: אבן אל-ביטאר, ב, עמ' 90. ע'אפקי (לעיל, הערה 24), ג, עמ' 110, ושם נכתב בערך 'דרדאר': 'אנשי אש-שאם יקראו לעץ זה "דרדאר" ואנשי ספרד "אל-בשם אל-אקוד" ואנשי עיראק "שגירת אל-בק". וראה: הרמב"ם, שמות, מס' 91; 'המאמר השלישי' (לעיל, הערה 30), "דרדאר" הוא דמן לטין ויש אומרים שהוא לשון אלעצפור לעז מיל'. והשווה: הרמב"ם, שמות, מס' 212. בשם 'דרדאר' נקראים העצים מהסוג אולמוס (*Ulmus*) ומילה (*Fraxinus*). באזורנו כינוי זה היה מקובל רק למילה סורית (*F. syriaca*). עוד בעניין זה ראה אצל המהדירים של ע'אפקי (שם), עמ' 486-488; דינסמור (לעיל, הערה 21), עמ' 167, מס' 1127.

52 אבן אל-ביטאר, א, עמ' 171; לה-קלרק, א, מס' 2195. וראה: דינסמור (לעיל, הערה 21), עמ' 200, מס' 1572.

53 א. אבן אל-ביטאר, ב, עמ' 93; לה-קלרק, א, מס' 870. ב. אבן אל-ביטאר, ג, עמ' 69; לה-קלרק, א, מס' 1343. ג. אבן אל-ביטאר, ד, עמ' 110; לה-קלרק, א, מס' 2034. על זיהוי זה ראה: דינסמור (לעיל, הערה 21), עמ' 148, מס' 706; עיסא (לעיל, הערה 24), עמ' 61; צ'יזיק (לעיל, הערה 21), עמ' 829. על בגדי ה'עתביה', ראה: מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, א, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 203, הערה 357. בעל תרגום התורה לפרסית מן המאה הי"ד מזהה את הדודאים עם מין מלון זה — דסתמבור, ראה: ח' פייפער (מהדיר), התורה בפרסית-יהודית, ירושלים תשל"ב, לבראשית ל, יד.

54 אבן אל-ביטאר, א, עמ' 89; לה-קלרק, א, מס' 274. המונח 'אגיאץ' בספרות הערבית היה שם כולל למיני שזיף (*Prunus domestica*) ואגס (*Pyrus*) אך גם למשמש. דינורי מציון: "אגיאץ" בלשון אנשי אש-שאם הוא 'כמת'רא' והם קוראים ל"אגיאץ" [גם] "משמש" דינורי (לעיל, הערה 25), עמ' 41. המשמש נקרא 'ברקוק' בשפות שונות, למשל באיטלקית (*albicocca*) ובלהג אנשי תימן ראה את הערתו של קאפח לפירוש הרמב"ם למשנה כלאים א, ד, בתוך: משנה עם פירוש הרמב"ם: ספר זרעים, מהדורת קאפח, ירושלים תשכ"ג, עמ' קב, הערה 34. וראה עוד: עיסא (לעיל, הערה 24), עמ' 148; Löw; (לעיל, הערה 20), עמ' 150. אסף הרופא מזכיר את פרי הברקונים (או ברקוקים) אשר משמנם (של הזרעים) מפקים תרופה לתחלואים רבים. ראה: אסף הרופא (לעיל, הערה 33), עמ' 170. ישנם בוטנאים החוללים את המשמש ואת השזיף באותו תת סוג (*Prunophora*). קיימים גם זנים רבים שהם תוצר הכלאה בין שניהם. דבר זה מסביר מדוע פעמים רבות קיימת בספרות הערבית אי בהירות בזיהוי השזיף ('אגיאץ') והמשמש ובהבחנה ביניהם.

חצי אלת'עלב (סחלב)

מתנן שעיר (Thymelaea hirsuta)⁵⁵

'מת'נאך' הוא הצמח הידוע בשם זה במשכנות מצרים וגם בחופי שאמיה. ומשיגים [עושים] מהקליפה רסנים של בהמות רכיבה במיוחד באדמת עזה וגם בדארון [דיר אל-בלח'] במקום שהוא גדל בחולות הרבה מאוד.

נענת המים (Mentha aquatica)⁵⁶

'חבק אל-מאא' [מנתת המים] הוא ה'פורנג' הנהרי, והוא [גם] המנתה של התנין [תמסאח'] במשכנות מצרים, ואנשי אש-שאם יכנהו 'נענע המים'.

סחלב (Orchis)⁵⁷

'מִסְתַּעְגִּילָה' — צמח מפורסם במשכנות מצרים וצומח בסביבות אלכסנדריה וממנו יובל לכל ערי אש-שאם... ורופאי מצרים ואש-שאם משתמשים בו במקום [הצמח הנקרא] 'ביוֹדֵאן'.

סתונית (Colchicum)⁵⁸

'עִכְנָה' — והוא גם [נקרא] 'לעבת אל-ברכריה' והוא ה'סורנג'אן... והרבה ממנו יהיה במשכנות מצרים וגדל באלכסנדריה וממנו יובל לאש-שאם בכללותה... והנשים במשכנות מצרים יקחו

55 אבן אל-ביטאר, ד, עמ' 140; לה-קלרק, א, מס' 2088.

56 אבן אל-ביטאר, ב, עמ' 6; לה-קלרק, א, מס' 585.

57 אבן אל-ביטאר, ד, עמ' 157; לה-קלרק, א, מס' 2130. לפי עיסא (לעיל, הערה 24), עמ' 129, מס' 8, מדובר במין הסחלב — *Orchis hircina*. הרמב"ם מסביר שהבוזיאן הוא מין עץ המובא מהודו, והוא אינו הצמח ח'צי את-ת'עלב, כפי שרוב המפרשים אומרים בטעות. ראה: הרמב"ם, שמות, מס' 56. ראה עוד: אבן אל-ביטאר, א, עמ' 122.

58 אבן אל-ביטאר, ג, עמ' 130; לה-קלרק, א, מס' 1575. הסורנג'אן הוא הסתונית (*Colchicum*), ראה: הרמב"ם, שמות, מס' 276; דוכרו (לעיל, הערה 28), עמ' 74, מס' 131. בשם 'עכנה' נקראת סתונית הנגב (*C. ritchii*) במצרים, ראה: סיקנברגר (לעיל, הערה 1), עמ' 14. והיא מוכרת בשם זה כיום בארץ, ראה: ע' אלון (עורך), החי

[ממנו] מנה של תרופת השמנה עם שורש ה'מסתעג'לה' הוא בטוח; לא נגרמים ממנו נזקים כלל.

עצבונית החורש (*Ruscus aculeatus*)⁵⁹ — צמח זה ידוע בדמשק ובאזורים הקרובים לארץ אש־שאם בשם 'וקף ואנטר' [עצור ותסתכל].

ערטנית השדות (*Leontice leontopetalum*)⁶⁰
א. 'ערטנית'א' יש אומרים שהוא [נקרא] 'בח'ור מרים' וגם על התרופה הזו אשר נזכרה כאן, והוא [ייקרא] 'אל־מהד' אצל אנשי אש־שאם ובמיוחד בחוף עזה, ומהם מי שיכנוהו בשם 'עלג', ואנשי המזרח יקראו לו 'קבלע' ויכבסו בו בגדי הצמר וינקם היטב.
ב. 'ונטובאטאל'... — כבר ראיתי בחוף עזה, והכפריים יכנוהו 'אל־מהד' ואנשי המזרח יקראו לו 'עסלג', ובו יכבסו אצלם את הצמר.

פרגה מקרינה (*Glaucium corniculatum*)⁶¹
'מאמית'א'... וראיתיהו באש־שאם במתכוני התרופות, וראיתי ממנו סוג קטן מאוד הצומח בין סלעי ההרים.

פתאאל אר־רהבאן (צמח שזהותו מסופקת)⁶²
עשב זה ידוע במשכנות מצרים ובמיוחד בנמל אלכסנדריה בשם 'זנג'בליה', והוא מרובה בה על חוף הים ומרובה גם בחוף עזה שמארץ אש־שאם, וכבר אספתיו משם פעם ועשיתי מהקליפה ריבה ברבש.

והצומח של ארץ ישראל: אנציקלופדיה שימושית מאוירת, יא. תל־אביב 1983, עמ' 201. סתוונית הנגב שייכת לאזור הפיטוגאוגרפי הסהרר־ערבי, ומצויה בדרום ארץ־ישראל. אנשי סוריה רבתי, אשר השתמשו בצמח זה לרפואה, יכלו להשיגו בדרום הארץ. אזור זה לא נכלל בתחום 'אש־שאם' הנושב, ונחשב בתקופה האיובית כאזור הביניים בין מצרים לסוריה או כחלק מהטריטוריה המצרית. על המסתעג'לה ראה: הערך 'סחלב' במאמר זה.

59 אבן אל־ביטאר, א, עמ' 30; לה־קלרק, א, מס' 70. הכינוי 'אס ברי', הדס בר, משתלב היטב עם המדרש כבראשית רבה סג, ט (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 692), המשווה בין ההדס לעצבונית.

60 א. אבן אל־ביטאר, ג, עמ' 119; לה־קלרק, א, מס' 1524. ראה עוד: אבן אל־ביטאר, א, עמ' 10; ד, עמ' 74, 168. לפי נוסחה אחרת צמח זה נקרא בשמות: 'עסלג' רסלערי, ראה: אל־מלכ יוסף אבן רסול, אל־מעמד פי אל־אדוית אל־מפרדה, ביירות 1975, עמ' 319. וראה עוד: Löw (לעיל, הערה 30), א, 1924, עמ' 288-289. יש המסבירים, שהמונח הערבי 'עסלג' הוא מקביל ל'אשלג' בעברית. א' הראובני, הציע לזהות צמח זה עם 'אצרות רוח' המובא בשם 'ר' יוסי בי ר' בן לביאור אשלג (ירושלמי, שבת, ט, ה, יב ע"ב), ראה 'מעולם הצומח במקרא', הכינוס העולמי למדעי היהדות (תש"ז), א (תשי"ב), עמ' 130-133.

ב. תפסיר (לעיל, הערה 11), עמ' 244. הרמב"ם, שמות, מס' 55, הערך 'בח'ור מרים', מתייחס ברישא לערטנית ובסיפא לרקפת. הערטנית'א' מזהה ללא ספק כצמח ערטנית השדות, הנפרך במיוחד באזור צפון הנגב. לערטנית פקעת המכילה חומר רעיל בשם 'ספונין', אשר שימש במזרח לתרופות שונות ובעיקר כחומר ניקוי בגדים, ראה: זהרי ופיינברון (לעיל, הערה 48), עמ' 367.

61 אבן אל־ביטאר, ד, עמ' 124; לה־קלרק, א, מס' 2059. צמח זה נזכר גם אצל הרמב"ם (לעיל, הערה 27), עמ' 260. לזיהוי ראה: Löw (לעיל, הערה 20), עמ' 205. בארץ גדלים מספר מיני פרגה (*Glaucium*) הידועים בשם 'מאמית'א'. המין המתאים ביותר לתיאור הכולל שמביא אבן אל־ביטאר הוא הפרגה המקרינה (*G. corniculatum*), המוכר גם כיום בשם זה, ראה: דינסמור (לעיל, הערה 21), עמ' 9, מס' 50; א' ספיר, 'צמחי ארץ־ישראל', החנוך ב (תרע"א-תרע"ב), עמ' יח.

62 אבן אל־ביטאר, ג, עמ' 155-156; לה־קלרק, א, מס' 1670; שם, ג, עמ' 22, מעיר לה־קלרק שהצמח אינו מזהה; וראה גם: סיקנברגר (לעיל, הערה 1), עמ' 16. דאוד אל־אנטאכי הביא אף הוא את תיאור הצמח, אך לבסוף ציין:

ערטנית השדות
בפריחה (מימין)

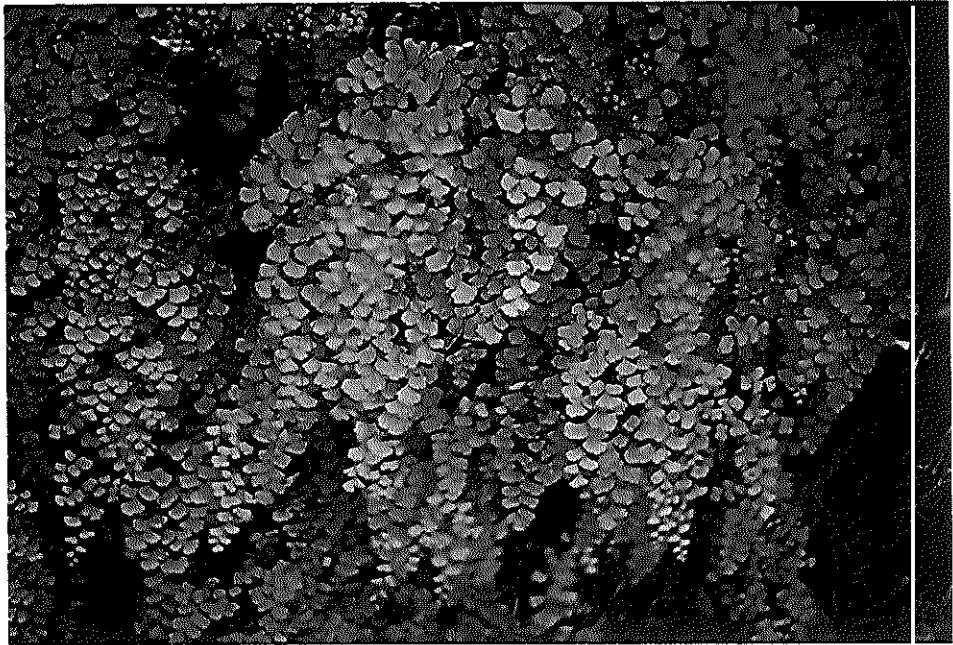
פקעות של ערטנית
השדות (משמאל)

ריבס המדבר בפריחה
(ראה עמ' 74)

שורש מעובה של ריבס
המדבר

שערות שולמית
(ראה עמ' 75)

צחנן המבאיש (*Anagyris foetida*)⁶³
 'אנאע'יורס' הוא העץ הידוע בשם 'חרוב החזיר', ופירותיו ידועים במשכנות מצרים בקרב ההמון
 בשם 'זרע הכליה', והוא מיובא אליהם מאש-שאם ומאיטליה.

צ'ע'ד (צמח שאינו מזוהה)⁶⁴
 שורשים שחורים המכוסים בשורשים דקיקים כמו [שערות] שעורה עם טעם הדומה לשורש
 ה'ח'רשף' [ארטישוק], ועליהם קוצניים, דומים לעלי ה'אסתח'יק' הלבן. ידועים באש-שאם
 ובמצרים אצל רוכלי הבשמים, וכבר ראיתי את הצמח אשר תיארתי בערי אנטיוכיה.

ולא נכירו בזמן הזה. ראה: דאוד אל-אנטאכי (לעיל, הערה 21), עמ' 236. נראה שאבן אל-ביטאר הכיר את
 הצמח פתאאל אר-רהבאן, בשם זה, רק מתוך חיבור קלאסי קדום המיוחס ל'הרמס'. תיאור מחיבור זה מובא
 בתחילת דבריו של אבן אל-ביטאר וחשיבותו רבה לזיהוי הצמח הנדון. לפי התיאור מדובר בצמח הגרל באזור
 חוף הים הסורי, גובהו כאמה יותר, יש לו עלים חלקים הדומים לקצח ('שוניז') וצבעם אפרפר. הפרחים
 צהובים, מעט אפורים. הזרעים דומים לגרגיר ('גרגיר'). הצמח נאכל וטעמו חריף, השורשים ריחניים
 ומשתרשים ב'אורך האדמה' (קנה שורש). הצמח שימש ברפואה להורדת נפיחויות שונות בטף. מהענפים היו
 הנזירים קולעים פתילות ומכאן שמו הערבי. על-פי התיאור המורפולוגי המפורט ובית הגידול אנו מציעים כאן
 שני צמחים לזיהוי: האחד הוא מין כלך (*Ferula*), אולי כלך דר-דורי (*F. biverticillata*), ראה במגדיר (לעיל,
 הערה 18), עמ' 488; אפשרות אחרת היא שמדובר בקריתמון ימי (*Crithmum maritimum*).

71

63 אבן אל-ביטאר, א, עמ' 58; לה-קלרק, א, מס' 156. השוה: הרמב"ם, שמות, מס' 16. בעל 'המאמר השלישי'
 (לעיל, הערה 30), מצטט בשיבוש קל, כנראה מדברי הרמב"ם: "אנאגליס", "עגלאיש" הוא ארן עשבה אל-
 פאר' [עשב אחן העכבר].

64 אבן אל-ביטאר, ג, עמ' 84-85; לה-קלרק, א, מס' 1399.

צתרה (Satureja) ⁶⁵

א. 'ת'מברא' [thymbra] — הוא ה'צעתר אל-פארסי', ולו שני מינים: בר וגני, וידוע בלהג אנשי ספרד בשם 'שטריה'. ומין 'צעתר' זה, דק העלים, הוא המצוי באזורי מצרים המעובדים, בבוסתנים שלהם וגם ב'אש-שאם'.

ב. 'חאשא' — מכירים אותה העשבונאים וספרד ותושביה בשם 'צעתר אל-חמיר', והוא מרובה באדמת ירושלים ובמשכנותיה.

קדד השרף (Astragalus gummifer) ⁶⁶

'קת'ינא' — נמצא ממנו הרבה בהרי ביירות ובלבנון שמארץ אש-שאם.

קחוינת הפיתרון (Anacyclus pyrethrum) ⁶⁷

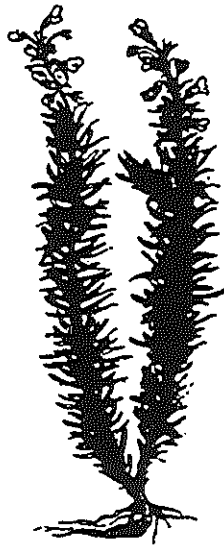
'צאק' קת'א'... והתרופה ידועה היום גם אצל סוחריו בדמשק בשם 'עוד אל-קרה אל-ג'בלי'

65 א. תפסיר (לעיל, הערה 11), עמ' 224-225; השוואה: הרמב"ם, שמות, מס' 319. בשם 'צעתר פארסי' נקרא צמחים תבלין שונים, כמו למשל קורנית (Coridothymus capitatus), אך כאן נראה יותר שמדובר במין צתרה. מין הבר המשובח בריחו הוא הצתרה הוורודה (S. thymbra). על זיהוי השטריה עם מין זה ראה: עיסא (לעיל, הערה 24), עמ' 163, מס' 10. המין הבוסתני הוא כנראה צתרה תרבותית (S. Hortensis). ב. אכן אל-ביטאר, ב, עמ' 2; לה'קלרק, א, מס' 548. במילון שמות צמחים שנכתב בצפון-אפריקה בימי הביניים נאמר: 'חאשא נקרא זעתר אל-חמיר [החמורים]', ראה: רנו וקולין (לעיל, הערה 37), עמ' 18, מס' 163. גם צמת זה מזוהה עם הצתרה הוורודה, אשר נקראה באזורנו 'זעתר אל-חמיר', ראה: דינסמור (לעיל, הערה 21), עמ' 190, מס' 1350. אפשרויות זיהוי נוספות הן הצמחים צתרינת משבלת (Thymbra spicata) או הקורנית הידועה גם בשם 'חאשא', ראה: אבן אל-ביטאר, א, עמ' 153, הערך 'ח'ומש' (thymus); ובמיוחד: א' ויצטום ומ' גרובר, 'קורנית, קורניא, ראה: אבן אל-ביטאר, ל, עמ' 151-147. אין להוציא מכלל אפשרות שבשתי מובאות אלו מתייחס קורניא וקורניה, לשוננו, נו (תשנ"ב), עמ' 151-147. אין להוציא מכלל אפשרות שבשתי מובאות אלו מתייחס אבן אל-ביטאר לשני צמחים שונים; לצתרה ולקורנית, ואני מתקשה להכריע בסוגיית זיהוי זה.

66 אבן אל-ביטאר, ד, עמ' 52; לה'קלרק, א, מס' 1889. הרמב"ם כותב: 'כת'יראא והוא שרף העשב אל-קתאד', ראה: הרמב"ם, שמות, מס' 191. וראה: 'המאמר השלישי' (לעיל, הערה 30), שם נאמר: "'כת'ירה" בלעז דתרנגותם הוא שרף אילן נקרא קתאד' ובמקום אחר מצוין שם "כת'ירא" לעז דרגנטי [=traganat]. בתעודת סוחרים מהגניזה משנת 1060 לערך, העוסקת בענייני יצוא וייבוא מאשקלון לפסטטא, מבקש הכותב לדעת את מוז'ר ה'כת'ירא'. ראה: גיל (לעיל, הערה 53), תעודה 487, עמ' 188. גיל זיהה בטעות את הכת'ירא עם שרף ארזים, ראה: שם, א, עמ' 198, הערה 350. מיני קדד (Astragalus) שונים מוצעים על-ידי החוקרים כזיהוי ל'גנכאת' שבמקרא (בראשית לו, כה; מג, יא). ראה: פליקס, עולם הצומח המקראי, רמת-גן 1976, עמ' 274. על הכת'ירא בלבנון ראה גם: נוייר, נהיאת אל-ארב פי פנון אל-אדב, יא, קהיר 1935, עמ' 298; דמשקי (לעיל, הערה 15), עמ' 199. על המסחר בשרף הקדד ראה: W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge*, II, Leipzig 1936, pp. 623-624

67 אבן אל-ביטאר, ג, עמ' 115; לה'קלרק, א, מס' 1507. צמח זה נזכר בשם 'קרחין' בתלמוד הירושלמי, נדרים ד, ד (לח ע"ד), וכן על-ידי אסף הרופא (לעיל, הערה 33), עמ' 402; הרמב"ם, שמות, מס' 299; אסראילי (לעיל, הערה 37), עמ' 215. ב'מאמר השלישי' נכתב בכמה מקומות: 'עקר קת'א לטין פירטריס לעז לילטרי', 'פילטרי עקר קת'א תקנס לעז פלטרי', וכן: 'צאק' קת'א הוא תערסת בלשון תלמוד הרופא'. במובאה האחרונה הכוונה למונח 'הרזיפרי' הנוצר בתלמוד בבלי בפסחים לט ע"א. 'הערוך השלם' בערך 'הרופא' מבאר: 'פילטרי', ואילו רש"י מבאר בתלמוד בבלי בפסחים לט ע"א. ואכן מצמח זה מפיקים חומר הדברה ('פליטי') בעיקר כנגד חרקים. עוד על זיהוי הצמח ראה: Löw (לעיל, הערה 20), עמ' 298, מס' 240, ושם מזוהה הצמח עם ה-Anthemis pyrethrum, המוכר יותר בספרות בשם הלטיני Anacyclus pyrethrum, ראה: סרפין (לעיל, הערה 27), עמ' 56, מס' 348; הרמב"ם, שמות, מס' 299, ובדיון אצל מאירהוף, שם, עמ' 146-147; דוכרז (לעיל, הערה 28), עמ' 95, מס' 166; עיסא (לעיל, הערה 24), עמ' 14; צ'יזיק (לעיל, הערה 21), עמ' 633, ושם, עמ' 732, הוא מעיד: 'בשם זה מוכרים צמח רפואי זה גם כיום בדמשק — עוד אל-קרה אל-ג'בלי', וראה תמונה, שם, עמ' 702. שורש הצמח היה בשימוש בצפון-אפריקה, שם הוא גדל בר, ומשם בא לדרום אירופה. משמש כיום כסם ממריץ, בעיקר במחלת השגרן. זהו אחד המרכיבים החשובים ביותר בשיטה הרפואית היוונית-הערבית. שימש בתרופה נגד התנפוחיות, עקיצות עקרב, כאבי שיניים ועוד.

الْفَرْعُ وَمَا دُونَهُ الْأَوْدَانُ وَمَا رَتَّ عَلَى شَكْلِ
 وَرَوِّ الْكَيْسَانِ وَالْفَرْعُ أَخْضَرٌ أَمْلَسٌ وَيَطْلَعُ فِي
 السَّنَةِ بِالنَّظِيفِ تَوَارِدًا زَرًّا مِنْ كَوْنِ كَمَا تَنْتَه
 الْبَحَائِمُ وَحَيْثُ الْخَوْمَلَةُ سَوَاءٌ إِلَّا بِزُرِّ
 بَيْنَ الزُّرَّةِ وَالْمَرْوَةِ مِنْ كَوْنِ أَنْبَتَا وَصِنْفِ
 الْخَرْصَفِيِّ يَنْبُتُ فِي الْكَنْزِ وَوَرَقُهُ هَدَبٌ
 وَتَوَارِدُ أَنْبُضٍ مِنْهُ صَفَرٌ وَمَنْدَقَةٌ كَلَّهَا مَرْوَةٌ
 قَالَبُ إِذَا السَّجَّارُ ذَكَرَ كَيْلَهُ مِنْ بَيُوتِ
 فَهِيَ أَنْتَ شَيْخٌ مِنْ هَيْدِهِ السَّجَّةُ وَأَمْرُهُمْ بِأَخِي الْأَمَلِي
 بِأَيْدِيهِمْ وَالْعَرَبُ لَيْسَ بِهَا فَعْلًا إِذْ ذَلِكَ وَلَعَر
 يَبْضُرُ هُوَ تَمَّامًا أَنْ يَطْلُبَ حَوْلَهُ لَيْسَ أَحَدُهُمْ قَامَسَ
 بَدِيَّ السَّمِّ فِي حَيْدِهِ فَجَاءَ إِلَى الَّذِي سَقَاهُ ذَلِكَ

קיקסיה
 האיור והטקסט הערבי הנלווה לו
 שנכתב במאה הי"ד הם אמצעי
 חשוב בזיהוי ודאי של הצמח

והם מכירים את 'תאע'נדסת' בשם 'עוד אל-קרח אל-מע'רבי', ותרופה זאת אשר ידועה בשם 'עוד
 אל-קרח אל-ג'בלי' מרובה בארץ אש-שאם, דומה צמחה לצמח שומר [ראזיאנג'] גדול ולו פירות,
 וכבר ראיתי ואספתי [ממנו] מחוק לדמשק בראש ואדי ברדה במקום שנקרא 'באבל אס-סוק', בצד
 שמאל של הדרך.

קטלב מצוי (*Arbutus andrachne*)⁶⁸

'הקטלב' [כך נקרא] אצל אש-שאם, והוא עץ הנקרא גם 'קאתל אביה' ובמבטא הספרדי [נקרא]
 'מטרוניה', ופריו הוא החנה האדום, והציבור שלנו בספרד יכנהו 'לקיקת הדובים' ['עציר אד-דב'].

קיקסיה (*Kickxia*)⁶⁹

'מח'לצה' — הוא עשב עם גבעול מרובע ועלים מעוגלים הדומים לעלי צמח הנקרא בפרסית

68 אבן אל-ביטאר, ד, עמ' 24; לה'קלרק, א, מס' 1807; השווה: אבן אל-ביטאר, א, עמ' 84. עוד על שמותיו השונים
 של הקטלב ראה: הרמב"ם, שמות, מס' 328. בעל 'המאמר השלישי' מוסיף: "קטיל" ו"קאטל אביה" לטין
 אניג' פטיר, לעז ארבוסיש', ראה: 'המאמר השלישי' (לעיל, הערה 30). דאוד אל-אנטאכי מוסר במאה הט"ז:
 "קטלב" ונקרא "קאתל אביה" והוא עץ המרובה בהרי אש-שאם. ראה: דאוד אל-אנטאכי (לעיל, הערה 21),
 עמ' 249. הקטלב נקרא גם בשם 'קיקב', ולפי דמשקי (לעיל, הערה 15), עמ' 199, מעץ זה, אשר גדל בלבנון,
 ייצרו כלים מיוחדים המצופים זהב וכסף. עוד על שמות אלה ראה: דינסמור (לעיל, הערה 21), עמ' 166, מס'
 1108.

69 אבן אל-ביטאר, ד, עמ' 142; לה'קלרק, א, מס' 2094. בקטע זה מתוארים שני מיני צמחים מהסוג קיקסיה
 (*Kickxia*). ראה גם: סיקנברגר (לעיל, הערה 1), עמ' 12, 18-19 וכן באיור אצל אל-עמרי (לעיל, הערה 23), כב,
 1989 עמ' 21. מוצע לזהות את המין הראשון עם קיקסיה עגלת עלים (*K. spuria*). ואת המין השני עם קיקסיה
 שרועה זן משי (*K. sieberi* var. *bombycina*). המקום 'קבר כלבה' אינו מזוהה בוודאות, אפשר שמדובר באתר
 הסמוך למגדל יאבא הנקרא 'ח'רבת אם אל-כבא'; ראה תיאורו אצל ו' גרן, תיאור גיאוגרפי, היסטורי
 וארכיאולוגי של ארץ-ישראל, ה, תרגום ח' בן-עמרם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 90-91.

'אדר'בג'בויה', והוא 'הריחן'. רק שאין לו ריח ויש לו טעם מר, ואין בו תועלת. יש ממנו הרבה בהרי שכם וזולתם מאדמת אש-שאם. ואדם שאני בוטח במהימנותו, מהאנשים החשובים באש-שאם והוא הקאדי פח'ר אד-דין, הקאדי של שכם יברכהו אללה, [אמר] שכל אדם שהוכש או נעקץ, ישתה ממנו ויתרפא... וזה לאחר נסיון מוכח. ויש גם עשב אחר הידוע במשכנות המזרח וכמיוחד באדמת חראן, ושם ידוע בשם 'כינפשה'... אותו הזכיר גם את-תמימי [במאה העשירית] בהקשר ל'מח'לצה', והוא צמח בעל גזע אחד מוארך וקשיח, גבעולו בצבע אפור, טעמו מר מאוד, דל עלים... וקצותיו חתוכים בו כחוד שער, תוכו גוון ארגמני כמו שיהיה לחודי הבכונג הארגמני בלא שיניים, ומשורשיו אין מפיקים [חומרים] לרפואה. והוא גם מקובץ באדמת אש-שאם, וראיתי אותו ב'מגדל יאבא' [מגדל צדק] בסמוך ל'קבר כלבה' ואספתיו משם והוא כאן [כנראה אזור דמשק] טוב יותר מזולתם בחזקו, באדמה אשר יגדל בתוכה שם. וממנו הרבה גם באדמות האחרות ההן בסביבות עזה במקומו, מוכר בחסי עד הרי חברון ועד הרי ירושלים — מרובה מאוד, ובמקומו [מוכר] גם מאזורי חלב, מוכר בנהר אל-ג'וז — ממנו הרבה מאוד.

קרנית נאכלת (*Comus mas*)⁷⁰

'קראניא' הוא עץ הרי ידוע, נמצא בהרי לבנון וזולתם.

ריבס (*Rheum*)⁷¹

א. 'ריבאס' לא נמצא כלל במערב ולא בספרד, והוא מרובה באש-שאם וגם במדינות הצפוניות. ב. 'הראונד' הידוע בשם 'השאמי', הרי מין זה יובא אלינו מנפת עמאן שבארץ אש-שאם... ושם זה ניתן לפעמים גם ל'ראונד התרכי' [התורכי], ויש מהרוכלים אשר מערבבים בו את ה'ראונד התורכי' ומוכרים אותו עמו.

רקפת מצויה (*Cyclamen persicum*)⁷²

'בח'ור מרים' ידוע באפריקה [הצפונית] בשם 'ח'בו אלמשאיח' [להם הזקנים], ואנשי אש-שאם יכרוהו בשם 'אר-רכף'.

70 תפסיר (לעיל, הערה 11), עמ' 152. השווה: הרמב"ם, שמות, מס' 231. היו ממפרשי המשנה שזיהו צמח זה עם האוג (משנה פאה א, ה), ראה למשל: ר' עובדיה מברטנורה (מהדורת דפוס ראם, וילנה תרס"ה). אולם כבר במאה ה"ב דחה ר' שמשון משאנץ הצעה זו, אשר יסודה בטעות, בפירושו למשנה שם (מהדורת דפוס ראם, וילנה תרס"ה).

71 א. אבן אל-ביטאר, ב, עמ' 147; לה-קלרק, א, מס' 1072. ב. אבן אל-ביטאר, ב, עמ' 131; לה-קלרק, א, מס' 1018. מוצע לזהות את הריבאס עם ריבס המדבר (*R. palaestinum*). זהו צמח אנדמי הגדל אך ורק בהר הנגב ובעבר הירדן המזרחי. כפי שמציין המחבר, עליו שימשו להכנת ריבות מתקנות-חמוצות. ראה את האיור אצל אל-עמרי (לעיל, הערה 23), כב, 1989, עמ' 44; וכן: דינסמור (לעיל, הערה 21), עמ' 197, מס' 1507. הראונד אף הוא מין ריבס (*Rheum*). בעל 'המאמר השלישי' מבחין במילונו, בין מיני הראונד-ריבס השונים ומזהה אותם: "ריאו ברבר" [נקרא ב]ערבי ראונד' ובמקום אחר מוסיף: "ריס פינתיק" [נקרא ב]ערבי ראונד שאמי. ראה: 'המאמר השלישי' (לעיל, הערה 30). הראונד המצוי הוא כנראה הריבס מהמין *R. officinalis*. הראונד השאמי הוא ריבס הגינה (*R. rhaponticum*) אשר גדל באזורנו כצמח תרבותי. ראה עוד: Löw (לעיל, הערה 20), עמ' 170-171, מס' 126. על הזיופים שהיו נהוגים לעשות בראונד השאמי, שנחשב לירוד באיכותו, ראה: עבר אר-רחמן אבן נטר אש-שיזרי, נהאית אר-רתבה פי טלב אל-חסבה, קהיר 1946, עמ' 42-43; מחמד בן מחמד אבן בסאם אל-מחחסב, נהאית אר-רתבה פי טלב אל-חסבה, בגדאד 1968, עמ' 86; אל-קרשי, כתאב מעאלם אל-קרבה פי אחכאם אל-חסבה, מהדורת ר' לוי (Levy), לונדון 1938, עמ' 118. על המסחר בריבס הרפואי ראה: הייד (לעיל, הערה 66), עמ' 665-667.

72 אבן אל-ביטאר, א, עמ' 84; לה-קלרק, א, מס' 247. בספרות ימי-הביניים הרקפת היתה מוכרת בשם 'בח'ור מרים'. ראה: הרמב"ם, שמות, מס' 364 בערך 'שגידת מרים'. במקום אחר מציין הרמב"ם שיש להבדילה מצמח

שומר פשוט (*Foeniculum vulgare*)⁷³
'שָׁמָא' הוא הִרְאֲזָאנָג' אצל אנשי מצרים ואש־שאם.

שזיף (*Prunus domestica*)⁷⁴
'האגיאץ השאמי' ובמיוחד מה שנמצא ממנו בדמשק.

שחליים (*Lepidium sativum*)⁷⁵
א. 'ליבידיון' [*Lepidium*]... והוא העשב אשר ראיתו בבוסתן הקאדי החסיד במצרים ונקרא 'עשב הסולטאן', וכותבי הכרוניקות אמרו שהוא העשב אשר מצוי הרבה בדמשק, והוא חריף [בטעמו].

ב. 'חרף אס־סווח' — סוג זה הוא הידוע באש־שאם בשם 'חרפק', ואילו אנשי מצרים ואלכסנדריה יכירוהו בשם 'חרפוף' ובשם 'חשישת אס־סלטאן'.

שערות שולמית מצויות (*Adiantum capillus-veneris*)⁷⁶
'ג'עדת אל־קנא' — והוא 'כְּזֶבֶת אל־פִיר' בדמשק ומשכנותיה.

שרכיה אשונה (*Dryopteris villarii*)⁷⁷
'סִרְחִ'ס' — ידוע בזמננו זה בהרי לבנון וביירות בשם 'שרד'.

הערטנית (*Leontice*) אשר נקרא גם הוא 'בחזור מרים'. ראה: שם, מס' 55, הסיפא מתייחסת לרקפת. הבלבול בין השמות נובע כנראה מכך שלשני הצמחים יש פקעת ובה חומרים פעילים המשמשים לניקוי. הרקפת ידועה בשמות 'רקף' ו'בחזור מרים' גם בימינו, ראה: דינסמור (לעיל, הערה 21), עמ' 167, מס' 1120. המונח 'רקפתא' נזכר לראשונה אצל אסף הרופא (לעיל, הערה 33), עמ' 409.

73 אבן אל־ביטאר, ג, עמ' 89; להִרְקֶלֶק, א, מס' 1341. השווה: הרמב"ם, שמות, מס' 351. בעל המאמר השלישי מביא: "'שמאר' — שומר", לטין פיניקולא והוא אלכסבאס אלעריס והוא אל ראזינג ואלין[נפע]. ראה: המאמר השלישי (לעיל, הערה 30). כעין זה כותב גם דאוד אל־אנטאכי: "'ראזיאנג'" הוא הצמח הנקרא ה"שמאר" ב"אש־שאם" ובמצרים, "שמרה" בחלב ובמעירב "בסבאס". ראה: דאוד אל־אנטאכי (לעיל, הערה 21), עמ' 158.

74 אבן אל־ביטאר, א, עמ' 13, הערך 'אגיאץ'; להִרְקֶלֶק, א, מס' 21. למונח 'אגיאץ' ישנם זיהויים רבים בארצות שונות (ראה הערה 54). בערך זה מתכוון כנראה המחבר לשזיף (*Prunus*). ראה למשל: דינסמור (לעיל, הערה 21), עמ' 37, מס' 660; עיסא (לעיל, הערה 24), עמ' 149. אפשרות נוספת היא שמדובר דווקא באגס (*Pyrus communis*).

75 א. תפסיר (לעיל, הערה 11), עמ' 202-203. ב. אבן אל־ביטאר, ב, עמ' 17. השווה: הרמב"ם, שמות, מס' 399; אבן רסול (לעיל, הערה 60), עמ' 94; A. Dietrich, *Zum Drogenhandel im Islamischen Ägypten*, Heidelberg 1954, pp. 41-44. המהדיר של התפסיר סבור שהדמות הנזכרת אצל אבן אל־ביטאר כאן היא אבו עלי עבד אר־רחים בן עלי אל־בוסאני אל־עסקלאני (1135-1200). הוא מזהה את מין הצמח עם שחלים תרבותיים (*L. sativum*). לפי עיסא (לעיל, הערה 24), עמ' 107, מס' 9, מדובר במין *L. campestris*.

76 אבן אל־ביטאר, א, עמ' 164; להִרְקֶלֶק, א, מס' 490. השווה: הרמב"ם, שמות, מס' 182; דוכרו (לעיל, הערה 28), עמ' 114, מס' 200. עוד על זיהוי זה ראה: עיסא (לעיל, הערה 24), עמ' 6, מס' 1; דינסמור (לעיל, הערה 21), עמ' 220, מס' 1999.

75

77 אבן אל־ביטאר, ג, עמ' 7; להִרְקֶלֶק, א, מס' 1167. הסרח'ס נזכר גם על־ידי הרמב"ם, שמות, מס' 266. מרצע לזהות צמח זה עם השרך שרכיה אשונה (*Dryopteris villarii*) ממשפחת ה־*Aspidiaceae*. ראה: Löw (לעיל, הערה 20), עמ' 166; וכן: אלון (לעיל, הערה 58), ט, עמ' 226, ושם מכונה שרך זה בערבית בשם 'שרד'. דמשקי מזכיר את השרך אשתאן הגדל בהרי לבנון, המזוהה עם האספלניום השחור (*Asplenium adiantum-nigrum*), ראה: דמשקי (לעיל, הערה 15), עמ' 199; עיסא (לעיל, הערה 24), עמ' 24, מס' 17.

סיכום

על סמך היכרות והשוואה עם המקורות השונים המתעדים את עולם הצומח של ארץ-ישראל וסביבותיה בימי הביניים, ניתן למנות את חיבורו של אבן אל-ביטאר עם החשובים שבהם. מבחינה זו הערכת ההיסטוריונים המוסלמים בימי הביניים, שאבן אל-ביטאר היה משכמו ומעלה מכל האחרים, הינה מוצדקת. בניגוד לרוב הרופאים שיצירותיהם השתמרו, המוסרים בדרך כלל מידע כללי ללא התייחסות רגיונלית ותרבותית, מציג לפנינו אבן אל-ביטאר יצירת מחקר רב תחומי הסוקרת את הצמחייה באזורים נרחבים. כיאה לספרות הרפואה והבלשנות הממוינות, מצטיינת עבודתו בשיטתיות. הודות לכך מתוארים בחיבורו גם צמחים קטנים שאינם בולטים בנוף, ואשר בדרך כלל אינם נזכרים במקורות כתובים אחרים. בכך מעשיר אבן אל-ביטאר את רשימת צמחי ארץ-ישראל וסוריה שהיו בשימוש האדם בימי הביניים, כפי שהיתה ידועה לנו עד כה.

חיבורו של אבן אל-ביטאר משקף גם את התרבות הרפואית המפותחת בימי הביניים ובעיקר בתקופה האיובית. חלק מההסבר לפיתוח הרפואה יש לייחס למדיניותם המעורדת של השליטים האיובים, שבזמנם הפך מקצוע הרפואה לענף משגשג, שווה לכל נפש. תהליך זה לא פסח על ארץ-ישראל, שבזכות עושר צמחייתה היתה מקור חשוב ביותר לאיסוף צמחים לצורך הפקת סמי רפואה. מדע הרפואה, בתנופתו המוכרת לנו, שירת גם חוגים שאינם קשורים לממסד השלטוני; האוכלוסייה המקומית אף היא צרכה תרופות צמחיות שיובאו בחלקן מאזורים אחרים.

במאמר זה נעשה אם כן נסיון להציג פן פחות מוכר של חיי היוס-יום באזור סוריה-רבת. חקר תולדות הרפואה וחומרי המרפא באזורנו בימי הביניים, שעדיין נמצא בראשיתו, הוא בעל השלכות רחבות גם לתחומים אחרים כמו מסחר, כלכלה וחברה.